

ANNA GRUŻLEWSKA
Instytut Pileckiego w Warszawie
ORCID: [0000-0001-7208-9006](https://orcid.org/0000-0001-7208-9006)

POWOJENNE SZKOLNICTWO ŻYDOWSKIE NA PRZYKŁADZIE ŻYDOWSKIEJ SZKOŁY POWSZECHNEJ W DZIERŻONIOWIE W LATACH 1945–1950

POSTWAR JEWISH EDUCATIONAL SYSTEM ON AN EXAMPLE OF JEWISH ELEMENTARY SCHOOL IN DZIERŻONIÓW IN THE YEARS 1945–1950

ABSTRACT: The article presents the establishments and development of Jewish school in Dzierżoniów, which allows an examination of the circumstances that initiated postwar Jewish educational system in Polish Lower Silesia. Particular emphasis was put on describing the teaching staff, problems of the institution and political issues present during its functioning.

KEYWORDS: Jewish educational system, Jewish settlements, Dzierżoniów, Lower Silesia, CISZO

Na Dolnym Śląsku przekazanym państwu polskiemu w 1945 r. pierwszymi osadnikami żydowskimi stali się więźniowie KL Gross Rosen oswobodzeni przez Armię Czerwoną. Na terenie powiatu dzierżoniowskiego i wałbrzyskiego krótko po zakończeniu wojny przebywało ok. 15 tys. Żydów. Część z nich pochodziła z Belgii, Holandii i Francji. Zatrzymywali się oni w miejscowościach sąsiadujących z filiami obozu, aby powrócić tam do zdrowia i zebrać siły przed wędrówką w rodzinne strony. Żydów pochodzących z terenów przedwojennej Polski odnotowano w tym rejonie ok. 7 tys.¹ i w przeciwieństwie do opisaney wyżej grupy zdecydowali się oni pozostać na dłużej. Wielu z nich straciło bliskich i podstawy utrzymania, a powrót do miejsc

¹ Marcin Szydzisz, *Spoleczność żydowska na Dolnym Śląsku w świetle działalności Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce w latach 1950–1989*, Wrocław–Warszawa 2019, s. 14–15.

pochodzenia nierzadko wiązał się z zagrożeniem². Dodatkowo, w kolejnych miesiącach i latach na obszar Dolnego Śląska masowo napłynęła ludność żydowska, która przeżyła Zagładę w Związku Radzieckim oraz na terenie okupowanej Polski. Wspólnie tworzyli powojenną społeczność Żydów polskich na terenach poniemieckich.

Miasta i miasteczka na tzw. Ziemiach Odzyskanych przeżywały w tym czasie niezwykle rozkwit żydowskiego życia społecznego, kulturalnego, gospodarczego i politycznego. Powołano szereg instytucji żydowskich. W samym Dzierżoniowie (nazywanym wówczas Rychbachem) miał siedzibę Wojewódzki Komitet Żydów (WKŻP) na Dolny Śląsk³. Tam też organizowały się wojewódzkie struktury żydowskich partii, jak również Towarzystwa Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej (TOZ)⁴. Wspomniane miasto powiatowe straciło wprawdzie z czasem szczególną rolę, pozostało jednak znaczącym ośrodkiem żydowskim. W latach 1946–1948 pozostawało drugim pod względem wielkości – po Wrocławiu – skupiskiem żydowskim w regionie⁵. Wśród organizowanych w mieście instytucji znalazły się placówki oświatowe, które przyciągały uwagę środowisk żydowskich, ale też komunistów przejmujących władzę w całym kraju⁶, co doprowadziło z czasem do upaństwowienia tych instytucji. Miejskowa szkoła żydowska była najpewniej pierwszą w regionie i jedną z dłużej działających w województwie. Funkcjonowała przez prawie dwie dekady, a rozwiązano ją dopiero w 1964 r. Tylko kilka lat dłużej przetrwały placówki we Wrocławiu, w Wałbrzychu i Legnicy⁷.

² Więcej na temat żydowskich powrotów do rodzinnych miejscowości i klimatu tam panującego zob. m.in.: Łukasz Krzyżanowski, *Dom, którego nie było. Powroty ocalałych do powojennego miasta*, Wołowiec 2016; Mordechaj Canin, *Przez ruiny i zgliszcza. Podróż po stu zgładzonych gminach żydowskich w Polsce*, Warszawa 2018.

³ Wojewódzki Komitet Żydów na Dolnym Śląsku przeniesiono do Wrocławia dopiero 1 IV 1946 r.

⁴ Zob. m.in.: Helena Datner, *Po Zagładzie. Społeczna historia żydowskich domów dziecka, szkół, kół studentów w dokumentach Centralnego Komitetu Żydów w Polsce*, Warszawa 2016, s. 100–101; Anna Gruźlewska, *Polska Jerozolima. Fenomen osiedla żydowskiego w powiecie dzierzoniowskim 1945–1950*, Dzierżonów 2019; *eadem*, *Wydział Młodzieżowy Powiatowego Komitetu Żydowskiego w Dzierżoniowie 1946–1950*, „Bibliotheca Bielaviana” 2017, s. 13–35; *eadem*, *Ogóln żydowski Związek Robotniczy „Bund” na terenie powiatu dzierzoniowskiego*, „Bibliotheca Bielaviana” 2015, s. 37–52; *eadem*, *Zjednoczenie Syjonistów Demokratów „Ichud” w powiecie dzierzoniowskim w latach 1945–1950*, „Bibliotheca Bielaviana” 2016, s. 37–51.

⁵ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APWr.), Wojewódzki Komitet Żydów w Polsce (dalej: WKŻP), sygn. 415/6, Sprawozdania statystyczne 1946–1948, s. 1, 15, 36.

⁶ Helena Datner, *Szkoły Centralnego Komitetu Żydów w Polsce w latach 1944–1949*, „Biuletyn ŻIH”, 1994, 1–3 (169–171), s. 103; Datner, *Po Zagładzie*, s. 100–101; Barbara Techmańska, *Szkolnictwo mniejszości narodowych na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989*, Łomianki 2019, s. 112–113.

⁷ Techmańska, *Szkolnictwo*, s. 135.

Powojenne dzieje szkolnictwa żydowskiego pod patronatem Centralnego Komitetu Żydów w Polsce (CKŻP)⁸ można podzielić zasadniczo na trzy okresy. Pierwszy z nich obejmuje powołanie placówek oraz ich funkcjonowanie do czasu upaństwowienia. Zmiana statusu żydowskich placówek szkolnych z prywatnych na państwowe dała im stabilność finansową, przypieczętowała jednak proces pozbawiania autonomii. Przesądził o tym centralizacyjny kurs władz komunistycznych, emigracja ludności żydowskiej, która doprowadziła do zmniejszenia liczby uczniów, i słabnące wsparcie ze strony zagranicznych instytucji. Liczba szkół żydowskich działających w mniejszych ośrodkach stopniowo malała. Pod koniec lat 40. XX w. na Dolnym Śląsku pozostało 8 z 18 placówek działających tam w 1946 r.⁹ Kolejne dwa etapy rozwoju szkolnictwa żydowskiego w Polsce są powiązane z nowo powstałym Towarzystwem Społeczno-Kulturalnym Żydów (TSKŻ)¹⁰, a obejmują okres przed 1956 r. i po „odwilży gomułkowskiej”. Kończącą cezurę wyznaczają „wydarzenia marcowe” z roku 1968, kiedy zamknięto ostatnie żydowskie placówki oświatowe w kraju.

Sygnalizowana tematyka była już omawiana na płaszczyźnie krajowej i regionalnej¹¹. Brakuje za to opracowań mikrohistorycznych, pozwalających spojrzeć na szkolnictwo żydowskie z perspektywy lokalnej i dających możliwość przedstawienia znanych już zjawisk w działaniach poszczególnych placówek¹². Wybór dolnośląskiego Dzierżoniowa, ośrodka dynamicznie rozwijającego się powojennego osadnictwa żydowskiego wydaje się przy tym w pełni zasadny. Przedstawione w artykule problemy dotyczyły w zasadzie całego powojennego szkolnictwa żydowskiego, dzieje dzierżoniowskiej placówki można zatem potraktować jako cenne

⁸ Centralny Komitet Żydów w Polsce został powołany jesienią 1944 r. z zadaniem reprezentowania ludności żydowskiej wobec władz państwowych oraz zorganizowania opieki i pomocy Żydom ocalałym z Holocaustu. Jego działalność subwencjonowały organizacje zagraniczne, w tym American Jewish Joint Distribution Committee.

⁹ Bożena Szaynok, *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*, Wrocław 2000 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2257, Historia 146), s. 75; Datner, *Szkoły*, s. 103, 111; Techmańska, *Szkolnictwo*, s. 112–113, 121, 129.

¹⁰ Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce zostało powołane do życia w 1950 r. Zastąpiło Centralny Komitet Żydów w Polsce. Działa do dzisiaj. Zob. Jerzy Mizgalski, *60-lecie TSKŻ*, Warszawa 2010, s. 23–44; Szydłowski, *Społeczność*, s. 139–141.

¹¹ Zob. m.in.: Datner, *Szkoły*; Techmańska, *Szkolnictwo*.

¹² Tematyka szkół żydowskich w poszczególnych miejscowościach Dolnego Śląska była już poruszana, jednak bez ogniskowania się na funkcjonowaniu konkretnej placówki. Por. Paweł Wiczorek, *Żydzi w Walbrzychu i powiecie walbrzyskim 1945–1968*, Wrocław–Warszawa 2017; Andrzej Szczepański, *Oświata żydowska w powojennej Legnicy (1845–1968)*, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bhw/article/view/17549/17277> (dostęp: 1 III 2020).

studium przypadku. Szczególnie istotne wydaje się przedstawienie „pionierskich” lat, które charakteryzowały się dużym dynamizmem. W tym czasie doszło do powstania szkoły, jej rozwoju oraz pełnego podporządkowania władzom państwowym. Właśnie ten kluczowy okres w formowaniu się edukacji żydowskiej będzie przedmiotem niniejszych rozważań.

Centralny Komitet Żydów w Polsce zajął się organizacją szkolnictwa żydowskiego krótko po zakończeniu wojny, pomimo bieżących trudności i niepewnej przyszłości. Decyzje zapadły na posiedzeniu 5 VII 1945 r. Władze CKŻP wystąpiły wówczas o zgodę Ministerstwa Oświaty, które przyjęło istnienie szkół żydowskich do „akceptującej wiadomości”¹³. Jeszcze w lipcu dolnośląski WKŻP z siedzibą w Dzierżoniowie zwrócił się do CKŻP z prośbą o przysłanie fachowców różnych specjalności, wśród których wymienieni zostali nauczyciele potrzebni do uruchomienia miejscowej placówki oświatowej¹⁴. Wypada zauważyć, że już w maju 1945 r. Komitet do Spraw b. Więźniów Obozów Koncentracyjnych¹⁵ zarejestrował na Dolnym Śląsku 13 dzieci poniżej 14. roku życia¹⁶. Sytuacja musiała się szybko zmieniać, ponieważ w dokumentach WKŻP z 1 VII 1945 r. podano, że na całym Dolnym Śląsku przebywało już tylko jedno dziecko żydowskie. Chodziło prawdopodobnie o trzynastoletnią Gustę Brandweihendler, zarejestrowaną w Bielawie¹⁷. W sierpniu 1945 r., gdy rozpoczęły się przyjazdy Żydów z terenu centralnej Polski i ZSRR, CKŻP skierował do Dzierżoniowa dwóch nauczycieli, Ozjasza Wagnera i Izraela Kirszteina, oraz trzech wychowawców¹⁸. Wspomniani pedagogzy nie zarejestrowali się jednak w dzierżoniowskim Komitecie żydowskim, czyli zapewne nie zamieszkali w mieście i nie podjęli pracy na

¹³ Techmańska, *Szkolnictwo*, s. 112–114; Datner, *Szkoły*, s. 103.

¹⁴ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: AŻIH), Centralny Komitet Żydów w Polsce (dalej: CKŻP), Wydział Produktywizacji (dalej: WP), sygn. 303/XII/170, Lista fachowców potrzebnych na DŚl, lipiec 1945 r., s. 9.

¹⁵ Komitet do Spraw b. Więźniów Obozów Koncentracyjnych został zawiązany przez oswobodzonych więźniów obozu Gross-Rosen. Przekształcił się w dolnośląski Wojewódzki Komitet Żydów w Polsce.

¹⁶ APWr., WKŻP, sygn. 415/23, Wykaz byłych więźniów obozów, 1945 r., s. 10–11, 19, 25, 37–38, 41, 43–44.

¹⁷ *Ibidem*, s. 45; APWr., WKŻP, sygn. 415/5, Ogólne dane statystyczne za okres VII 1945–IV 1946 r., s. 44.

¹⁸ AŻIH, CKŻP, WP, sygn. 303/XII/170, Lista osób skierowanych do Rychbachu, 1945, s. 3–4, 14; APWr., WKŻP, sygn. 415/5, Liczba zarejestrowanych w poszczególnych miejscowościach, 14 VIII 1945 r., s. 10.

jego terenie¹⁹. Nie udało się stwierdzić, czy rzutowało to na organizację w Dzierżoniowie żydowskiej szkoły. Jeszcze we wrześniu 1945 r. zarejestrowano tam stosunkowo niewiele dzieci w wieku do 14 lat. Według informacji z 18 IX 1945 r. było ich ledwo 50, z czego część nie weszła w wiek szkolny²⁰. W miejscowym wykazie z 16 IX 1945 r. nie znajdziemy również nikogo figurującego jako nauczyciel²¹. Jediną placówką żydowską, którą wyszczególniono w tym czasie w Dzierżoniowie, była szkoła tańca, ale uwzględniając ją zestawienie z 30 IX 1945 r. mogło być niepełne²².

W październiku 1945 r. sytuacja w mieście zmieniła się na tyle, że przystąpiono do organizacji żydowskiej szkoły muzycznej, zawodowej rolniczej, zawodowej tekstylnej oraz żłobka i przedszkola²³. Tworzone placówki od początku podlegały Kuratorium Oświaty, które nie zawsze miało do nich pozytywny stosunek²⁴. Referentka Wydziału Szkolnictwa Zawodowego w Kuratorium Okręgu Szkolnego Wrocławskiego Helena Szymańska, której przydzielono zadanie zorganizowania żydowskiego szkolnictwa zawodowego w powiecie dzierżoniowskim, w piśmie z 1 XI 1945 r. wspomniała, że wyznaczony przez kuratora wizytator Krajewski pozornie „odniósł się z zapalem” do jej poczynań. Początkowo deklarował aprobatę dla inicjatywy uruchomienia szkoły żydowskiej w Bielawie, a nawet zaoferował pomoc, ale w praktyce miał bojkotować podejmowane działania. Wizytator, podobnie jak inspektor Kiciński, obawiali się ponoć „zażydzania szkoły”. Referentka przytoczyła w dokumencie kilka wypowiedzi wizytatora o treści wyraźnie antysemitycznej: „Żydzi są pasożytami i nie będzie się dla nich zakładać szkół” czy „Nie jestem za mordowaniem Żydów, ale wszystkich bym stąd wyrzucił”, i dodała: „Ob. Krajewski wręcz oświadczył, że mogę być pewna, że inspektor szkołę zamknie, że on już podstawę do tego znajdzie”²⁵. Postawa przedstawicieli kuratorium blokowała nie tylko organizację szkoły zawodowej w Bielawie, ale też

¹⁹ AŻIH, CKŻP, WP, sygn. 303/XII/170, Lista osób skierowanych do Rychbachu, 1945, s. 4.

²⁰ AŻIH, CKŻP, WP, sygn. 303/XII/168, Dane statystyczne Żydowskiego Komitetu b. Zakładników Obozów Koncentracyjnych w Rychbachu 18 IX 1945 r., s. 92.

²¹ AŻIH, CKŻP, WP, sygn. 303/XII/172, Wykaz osób zatrudnionych z Żydowskiego Komitetu b. Zakładników Obozów Koncentracyjnych w Rychbachu, 16 IX 1945 r., s. 2–11.

²² AŻIH, CKŻP, WP, sygn. 303/XII/168, Zestawienie placówek pracy w Rychbachu, 30 IX 1945 r., s. 140.

²³ AŻIH, CKŻP, Wydział Oświaty (dalej: WO), sygn. 303/IX/1093, Pismo do CKŻP, 31 X 1945 r., s. 1–2.

²⁴ Szaynok, *Ludność*, s. 74.

²⁵ APWr., WKŻP, sygn. 415/5, Protokół, 1 XI 1945 r., s. 11–14.

szkoły zawodowej w Dzierżoniowie i kursów rolniczych. Pomimo tych trudności żydowskie placówki edukacyjno-wychowawcze jednak powstały, co potwierdza pismo WKŻP do CKŻP dotyczące budżetu²⁶.

We wspomnianym dokumencie co prawda nie wymieniono żydowskiej szkoły powszechnej w Dzierżoniowie, ale z innych źródeł wynika, że powstała ona w ostatnich miesiącach 1945 r. Do pracy w tej placówce 5 XI 1945 r. skierowany został nauczyciel Szmul Silman. Działalność placówki potwierdza pośrednio również pismo o zasadach przyznawania wsparcia z Opieki Społecznej WKŻP²⁷. Nie udało się określić lokalizacji szkoły i liczby dzieci uczęszczających do niej w tamtym czasie. Jeden z dokumentów zawiera przy tym wzmiankę, że w styczniu 1946 r. WKŻP planował wydatki na naukę około 300 dzieci w trzech ośrodkach Dolnego Śląska, w tym 100 w Dzierżoniowie²⁸. Szacunki te były zapewne zawyżone, ponieważ na początku roku 1946 zarejestrowano na Dolnym Śląsku łącznie 980 dzieci żydowskich, z czego 15% (155) mieszkało w samym Dzierżoniowie. Z tej grupy jedynie 65 było w wieku szkolnym (7–14 lat)²⁹. Liczby te rosły szybko w kolejnych miesiącach wraz z przybywaniem kolejnych transportów tzw. repatriantów. Tylko w okresie od 15 II do 13 III 1946 r. trafiło do Dzierżoniowa 398 dzieci żydowskich, dzięki czemu ich liczba wzrosła do 501 (około 17% wszystkich dzieci na Dolnym Śląsku), z czego 141 w wieku 7–14 lat (około 10% dzieci na Dolnym Śląsku)³⁰. Na koniec marca odnotowano w mieście już 213 dzieci w wieku 8–14 lat i 546 w wieku 1–7 lat³¹, zatrudniano zaś pięciu nauczycieli³². Mogli oni pracować w jednej z trzech dzierżoniowskich placówek żydowskich – dwóch stopnia podstawowego oraz jednej zawodowej³³. Należy zauważyć, że nie wszystkie dzieci żydowskie chodziły do szkoły działającej pod patronatem WKŻP. Część

²⁶ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1093, Pismo do CKŻP, 31 X 1945 r., s. 1–2.

²⁷ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1092, Pismo z 5 XI 1945 r., s. 1; APWr., WKŻP, sygn. 415/5, Sprawozdanie z działalności poszczególnych wydziałów KŻ w Rychbachu, 15 I 1946 r., s. 21.

²⁸ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1093, Pismo do CKŻP, II 1946 r., s. 4; Preliminarz na styczeń 1946 r., s. 5.

²⁹ APWr., WKŻP, sygn. 415/5, Ogólne dane statystyczne za okres VII 1945–IV 1946 r., s. 44; Sprawozdanie z działalności poszczególnych wydziałów KŻ w Rychbachu, 15 I 1946 r., s. 20.

³⁰ *Ibidem*, Ogólne dane statystyczne za okres VII 1945–IV 1946 r., s. 44; APWr., WKŻP, sygn. 415/158, Sprawozdanie z działalności Wydziału Opieki nad Dzieckiem PKŻ w Rychbachu, 15 III 1946 r., s. 1–9.

³¹ APWr., WKŻP, sygn. 415/144, Ewidencja dzieci PKŻ w Dz-owie, marzec 1946 r., s. 6.

³² AŻIH, CKŻP, WP, sygn. 303/XII/168, Wykaz pracujących w Rychbachu, s. 40.

³³ AŻIH, CKŻP, Wydział Ewidencji i Statystyki (dalej: WEiS), sygn. 303/V/400, Szkolnictwo, tabela 34, 25 VI 1946 r., s. 53; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1727, Sprawozdanie inspekcji szkół

podejmowała naukę w szkole hebrajskiej³⁴, inne zaś mogły się uczyć w polskich placówkach. Pod koniec 1946 r. – poza Dzierżoniowem – szkoły pod patronatem WKŻP funkcjonowały nadto w pobliskich: Pieszycach (114 dzieci w pięciu klasach), Bielawie (179 dzieci w ośmiu klasach) oraz Piławie Górnej (22 dzieci w dwóch klasach). Ta ostatnia została rozwiązana już w 1947 r.³⁵

W marcu 1946 r. nowo powstały Referat Szkolny CKŻP zalecił ujednoczenie programów nauczania i pensji nauczycieli w podległych mu szkołach³⁶. Mieli oni nauczać według programu polskiej szkoły powszechnej (historia Polski, j. polski, j. angielski, geografia, biologia, fizyka, chemia, matematyka, rysunek, prace ręczne, śpiew, w-f), wzbogaconego o język żydowski (jidysz) jako język wykładowy, j. hebrajski i historię Żydów³⁷. W kwietniu 1946 r. odbyła się we Wrocławiu pierwsza konferencja żydowskich nauczycieli z Dolnego Śląska, na której zapadła decyzja o tworzeniu sieci żydowskich szkół powszechnych³⁸. Miały one nawiązywać do tradycji przedwojennych, świeckich szkół „CISZO”³⁹,

na Dolnym Śląsku, 28 VIII–8 IX 1946 r., s. 23; Ewa Pogorzała, *Szkolnictwo hebrajskie w Polsce w latach 1946–1949*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 49 (2006), 3–4, s. 141.

³⁴ Od 1946 r. w Dzierżoniowie działała szkoła hebrajska, utrzymywana przez Centralę Hechaluc Pionier, która zakładała wychowanie w duchu syjonistycznym i nawiązywała do tradycji przedwojennego szkolnictwa „Tarbutu”. W 1946 r. władze hebrajskich szkół w Dzierżoniowie i Bielawie bezskutecznie występowały do Kuratorium o wydanie stosownego oświadczenia i zgody na otwarcie. Placówka dzierżoniowska działała jeszcze w pierwszej połowie 1948 r., a uczęszczało do niej 110 uczniów. Urząd Miejski zażądał zwrotu wynajmowanego budynku, a PKŻ nie chciał udostępnić swoich pomieszczeń dla szkoły hebrajskiej, w związku z tym placówka nie wznowiła działalności w kolejnym roku szkolnym 1948/1949. Co prawda w marcu 1949 r. odbyła się konferencja szkolna, podczas której podjęto rezolucję poruszającą kwestię włączenia szkół hebrajskich do szkół CKŻP, ale w tym czasie placówka dzierżoniowska już nie funkcjonowała. APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Posiedzenie Prezydium PKŻ w Dz-owie, 24–25 VIII 1948 r., s. 149; Szaynok, *Ludność*, s. 122–124; s. 126; Pogorzała, *Szkolnictwo*, s. 141–151; Datner, *Szkoły*, s. 118–119; Techmańska, *Szkolnictwo*, s. 124.

³⁵ AŻIH, CKŻP, Wydział Organizacji i Kontroli (dalej: WOiK), sygn. 303/II/135, Protokół rewizji PKŻ w Dz-owie, 23 XI 1946 r., s. 78.

³⁶ Datner, *Szkoły*, s. 105.

³⁷ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Tygodniowy rozkład godzin lekcyjnych, 1946 r., s. 26; Ankietka, 15 VI 1946 r., s. 20; Datner, *Szkoły*, s. 107; Techmańska, *Szkolnictwo*, s. 113, 117.

³⁸ Szaynok, *Ludność*, s. 75; Techmańska, *Szkolnictwo*, s. 117.

³⁹ „CISZO”, Centrale Jidisze Szul-Organizacje / Centralna Żydowska Organizacja Szkolna, została utworzona w 1921 r. Zajmowała się organizacją prywatnych szkół świeckich z żydowskim językiem wykładowym, wychowujących w duchu świeckiej kultury żydowskiej i popierających ideologię socjalistyczną. „CISZO” związana była z Bundem i ruchem folkistowskim. Sprzeciwiała się syjonizmowi i kulturze hebrajskiej. Lewicowe przekonania kadry nauczycielskiej przejawiały się także w antyklerykalizmie i wrogości wobec judaizmu. W szkołach organizacji nauczano w dwóch językach, przedmioty polskie wykładane były w języku polskim, a pozostałe – w jidysz. – Datner, *Szkoły*, s. 113.

a podstawą ich funkcjonowania był kompromis wypracowany przez ugrupowania syjonistyczne i socjalistyczne. Jeszcze w tym samym miesiącu, w ramach struktur CKŻP, uruchomiono szkołę żydowską w Dzierżoniowie, zapewne na bazie istniejącej już placówki. W dokumentach, z nieznanymi powodów, pomija się ten fakt, a jako pierwszą szkołę żydowską na Dolnym Śląsku wymienia się placówkę założoną w styczniu 1946 r. we Wrocławiu⁴⁰.

Z pierwszego sprawozdania z pracy Społecznej Żydowskiej Szkoły Powszechnej w Dzierżoniowie wynika, że weszła ona w „stadium organizacji” 23 IV 1946 r., co wiązało się z koniecznością przygotowania pomieszczeń i podstawowego wyposażenia. Została ona uruchomiona 27 V 1946 r. w budynku przy ul. Kościelnej 7⁴¹, a 70 uczniów podzielonych na sześć poziomów (grup wiekowych) prowadziły trzy nauczycielki⁴². Pierwszą kierowniczką została Eugenia Słobodzka-Cymbalista – nauczycielka j. polskiego, j. rosyjskiego i rysunku z siedemnastoletnim stażem pracy i doświadczeniem wyniesionym ze szkół „CISZO”⁴³. Oprócz niej w szkole uczyły: Estera Glikson⁴⁴ i Lija Szwarcowska-Strykowska, która pełniła też

⁴⁰ Szkoła we Wrocławiu działała od 10 I 1946 r., na początku pracowało w niej trzech nauczycieli, a uczyło się 45 dzieci. APWr., WKŻP, sygn. 415/5, Sprawozdanie z pracy szkół z językiem wykładowym żydowskim przy WKŻ na DŚl. za czerwiec 1946 r., s. 57; Sprawozdanie z pracy szkół za okres 1 I–30 VI 1946 r., s. 59.

⁴¹ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Ankieta Nr 4 z 1 VII 1946 r., s. 23.

⁴² APWr., WKŻP, sygn. 415/5, Sprawozdanie z pracy szkół z językiem wykładowym żydowskim przy WKŻP na DŚl. za czerwiec 1946 r., s. 57; Sprawozdanie z pracy szkół za okres 1 I–30 VI 1946 r., s. 59.

⁴³ Eugenia Słobodzka-Cymbalista – ur. 1910 (1911) r. w Warszawie, ukończyła Seminarium Nauczycielskie, trzy lata pedagogiki i kurs rysunku na Uniwersytecie Warszawskim. W latach 1930–1933 pracowała w szkole „CISZO” w Warszawie, w latach 1933–1936 w żydowskim gimnazjum żeńskim Jehudija przy ul. Długiej 55 w Warszawie (kierowanym przez Stefanię Szwajgier) i szkole dokształcającej w Radomiu (1937–1939). Na początku wojny trafiła do Lwowa, gdzie pracowała do 1940 r., po czym została wywieziona na Syberię. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 9; sygn. 303/IX/1092, Zatrudnienie w żydowskich szkołach powszechnych, 10 IX 1946 r., s. 3; Spis nauczycieli szkół żydowskich w pow. dzierżoniowskim z 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1095, Wykaz dzieci w szkole, 15 V 1946 r., s. 24; sygn. 303/IX/1097, Lista uczniów szkoły żydowskiej, s. 1; sygn. 303/IX/1098, Formularz Nr 3. Nauczycielstwo, 30 VII 1946 r., s. 2; Ankieta. Personel nauczycielski, 5 XII 1947 r., s. 4; Ankieta. Personel nauczycielski, 31 VIII 1948 r., s. 6; sygn. 303/IX/1099, Lista płac nauczycieli za okres 23 IV–31 V 1946 r., s. 6.

⁴⁴ Estera Glikson – ur. 1913 w Suwałkach, zatrudniona 23 IV 1946 r. (na urlopie macierzyńskim w 1946 r.). Studiowała historię na Uniwersytecie w Wilnie, z siedmioletnim doświadczeniem pedagogicznym w szkołach radzieckich (1939–1946). AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 9; Lista płac nauczycieli za okres 23 IV–31 V 1946 r., s. 6; sygn. 303/IX/1092, Zatrudnienie w żydowskich szkołach powszechnych, 10 IX 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1098, Formularz Nr 3. Nauczycielstwo, 30 VII 1946 r., s. 2.

funkcję sekretarza oraz bibliotekarki⁴⁵. W lipcu 1946 r. zatrudnionych było już sześciu pracowników⁴⁶, co wskazuje na rozwój placówki. Wśród nowych nazwisk pojawiły się: Matla Segal⁴⁷, która miała wcześniej kontakt ze szkołami „CISZO”, oraz Liza Szlakman⁴⁸ i Lea Rajnsztejn-Zylbersztejn⁴⁹. Masowy napływ migrantów

⁴⁵ Lija Szwarcowska-Strykowska – ur. 1920 r. w Rostowie, przez cztery lata studiowała matematykę w moskiewskim Miejskim Instytucie Pedagogicznym na kierunku fizyczno-matematycznym, na którym uzyskała dyplom uprawniający ją do uczenia w szkołach średnich. Jeszcze podczas pobytu w ZSRR, w latach 1943–1956, pracowała w szkole średniej w Moskwie. W 1941 r. brała udział w obronie Moskwy, w następnych latach wojennych w okresie wakacyjnym pracowała na tzw. frontach pracy. W 1946 r. trzymała od Prezydium Rady Najwyższej ZSRR medal „Za obronę Moskwy”. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 9; sygn. 303/IX/1092, Zatrudnienie w żydowskich szkołach powszechnych, 10 IX 1946 r., s. 3; Spis nauczycieli szkół żydowskich w pow. dzierżoniowskim z 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1099, Lista plac nauczycieli za okres 23 IV–31 V 1946 r., s. 6; sygn. 303/IX/1092, Spis nauczycieli szkół żydowskich w pow. dzierżoniowskim z 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 5 XII 1947 r., s. 4; Ankieta. Personel nauczycielski, 31 VIII 1948 r., s. 5, 7; Archiwum I Liceum Ogólnokształcącego w Dzierżoniowie (dalej: ALO), Teczka personalna: Lija Szwarcowska.

⁴⁶ AŻIH, CKŻP, Wydział Finansowy (dalej: WF), sygn. 303/VII/223, Preliminarz budżetowy Wydziału Kultury i Propagandy na czerwiec, s. 38; WO, sygn. 303/IX/1096, Pismo do CKŻP, 29 VII 1946 r., s. 1; sygn. 303/IX/1098, Formularz Nr 3, 23 VIII 1946 r., s. 1; sygn. 303/IX/1099, Lista plac nauczycieli za czerwiec i lipiec 1946 r., s. 7–8; Miesięczny preliminarz na lipiec i sierpień 1946 r., s. 1–2; Miesięczny preliminarz na wrzesień, 30 VII 1946 r., s. 3.

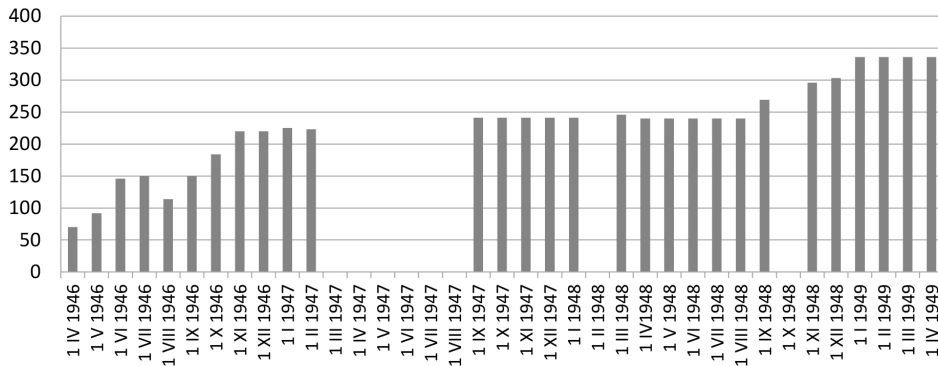
⁴⁷ Matla/Chawa Segal – ur. 1909 r., ukończyła w 1930 r. Żydowskie Seminarium Nauczycielskie w Wilnie. Od 1930 r. pracowała w żydowskiej szkole „CISZO” w Łucku (1930–1934), Kutnie (1934–1937), Berezie Kartuskiej (1937–1938), Nowym Dworze (1938–1939), od wybuchu wojny w ZSRR, początkowo w radzieckiej szkole żydowskiej w Toreczynie na Wołyniu (1939), potem w szkole powszechnej na Kaukazie (1942–1943), szkole dla dzieci trudnych w Czelabińsku (1943–1944). W 1944 r. wróciła do kraju i uczyła w Pułtusk, a od 1946 r. w Dzierżoniowie. Była zatrudniona jako kierowniczka w internacie (1947). AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 9; sygn. 303/IX/881, Listy pracowników placówek oświatowych, s. 5–6; sygn. 303/IX/1092, Zatrudnienie w żydowskich szkołach powszechnych, 10 IX 1946 r., s. 3; Spis nauczycieli szkół żydowskich w pow. dzierżoniowskim z 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 31 VIII 1948 r., s. 5; Formularz Nr 3. Nauczycielstwo, 30 VII 1946 r., s. 1–2; Ankieta. Personel nauczycielski, 5 XII 1947 r., s. 4; WOiK, sygn. 303/II/135, Instytucje zamknięte PKŻ w Dz-owie, 1946 r., s. 74.

⁴⁸ Liza Szlakman – uczyła się zaocznie w Instytucie Nauczania i pracowała w latach 1941–1946 w radzieckiej szkole. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1092, Zatrudnienie w żydowskich szkołach powszechnych, 10 IX 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1098, Formularz Nr 3. Nauczycielstwo, 30 VII 1946 r., s. 1.

⁴⁹ Lea Rajnsztejn-Zylbersztejn – ur. 1909 r. w Kudryńcach, ukończyła w 1930 r. Żydowskie Seminarium Nauczycielskie przy ŻTS (zapewne chodziło o Żydowskie Towarzystwo Szkoły Ludowej i Średniej) we Lwowie. Przed wojną podjęła też studia w Wyższym Instytucie Pedagogicznym we Lwowie. W latach 1930–1932 była kierowniczką szkoły hebrajskiej, potem pracowała w szkole wychowania przedszkolank w Krakowie, a od 1936 r. do wybuchu wojny w szkole „Tarbut” na warszawskiej Pradze. W 1939 r. trafiła do Lwowa, a następnie w głąb ZSRR, gdzie do 1945 r. pracowała w niepełnej szkole średniej. W chwili podjęcia 1 VI 1946 r. pracy w Dzierżoniowie miała

wyraźnie rzutował na pracę szkoły. Rosła liczba uczniów i nauczycieli. Na koniec czerwca 1946 r. Powiatowy Komitet Żydowski w Dzierżoniowie (PKŻ) zarejestrował wśród repatriantów 26 pedagogów⁵⁰. Wielu z nich miało za sobą okres pracy w szkolnictwie radzieckim, ale nie wiemy, w jaki sposób rzutowało to na ich polityczne postawy i stosunek do władzy komunistycznej.

Wykres 1. Liczba uczniów żydowskiej szkoły powszechnej w Dzierżoniowie w latach 1946–1949

Opracowane na podstawie: APWr., WKŻP, sygn. 415/5, Sprawozdanie z pracy szkół z językiem wykładowym żydowskim przy WKŻP na DŚI. za czerwiec 1946 r., s. 57; Sprawozdanie z pracy szkół za okres 1 I–30 VI 1946 r., s. 59; sygn. 415/6, Sprawozdanie Wydziału Szkolnego WKŻP z 26 VIII 1948 r., s. 35; sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dzierżoniowie na m. wrzesień 1946 r., s. 21; Sprawozdanie PKŻ w Dzierżoniowie na m. styczeń 1948 r., s. 128; sygn. 415/41, Kwestionariusz dekadowy PKŻ w Dz-owie, 10 VII 1946 r., s. 45; Kwestionariusz dekadowy na 31 VIII 1946 r., s. 47; Kwestionariusz dekadowy na 30 X 1946 r., s. 62; AŻIH, CKŻP, WOiK, sygn. 303/II/135, Instytucje zamknięte PKŻ w Dzierżoniowie, 1946 r., s. 74; Protokół rewizji PKŻ w Dzierżoniowie–Rychbach, 23 XI 1946 r., s. 79–80; WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1095, Sprawozdanie z pracy szkoły 1946/1947, s. 1; Pismo do WO CKŻP, 25 I 1949 r., s. 20; Wykaz dzieci w szkole w Rychbachu z 15 V 1946 r., s. 24; Pismo do WO CKŻP z 19 VIII 1948 r., s. 26; Pismo do WO CKŻP z 24 I 1949 r., s. 28; sygn. 303/IX/1098, Formularz Nr 3. Nauczycielstwo, 30 VII 1946 r., s. 3–4; Ankieta z 9 XII 1948 r., s. 8; sygn. 303/IX/1099, Miesięczny preliminarz na wrzesień, 30 VII 1946 r. s. 3; Szaynok, *Ludność*, s. 126; Datner, *Szkoły*, s. 108; Techmańska, *Szkolnictwo*, s. 118.

dziesięcioletnie doświadczenie pedagogiczne. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 9; sygn. 303/IX/1092, Spis nauczycieli szkół żydowskich w pow. dzierżoniowskim, 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 31 VIII 1948 r., s. 7; Formularz Nr 3. Nauczycielstwo, 30 VII 1946 r., s. 1–2; Szaynok, *Ludność*, s. 75.

⁵⁰ APWr., WKŻP, sygn. 415/41, Sprawozdanie statystyczne PKŻ w Dz-owie za czerwiec 1946 r., s. 36.

Powstanie i rozbudowa placówki dzierżoniowskiej – jak wspomniano – nie były w tym czasie niczym szczególnym. W maju 1946 r. ruszyły żydowskie szkoły również w innych dolnośląskich ośrodkach, m.in. w Kłodzku, Strzegomiu, Nowej Rudzie i Legnicy⁵¹. W czerwcu–lipcu 1946 r. na Dolnym Śląsku funkcjonowało już 16 szkół z 43 nauczycielami, a 1 VIII 1946 r. – 18 żydowskich szkół powszechnych z 59 nauczycielami⁵². W samym Dzierżoniowie we wrześniu 1947 r. placówka miała siedem poziomów kształcenia, rok później – osiem (klasy I–VIII)⁵³. Wypada wspomnieć, że do szkół powszechnych powinny były uczęszczać dzieci w wieku 7–14 lat, jednak w 1946 r. do klas na poziomie III–VI przyjmowano dzieci do 16. roku życia, a w 1949 r. nawet starsze⁵⁴. Było to związane z wojennymi zaległościami w edukacji i potrzebą ich nadrobienia. Dobrze odzwierciedlają to słowa ówczesnego ucznia szkoły żydowskiej w Dzierżoniowie, Josi Hendla: „Wraz ze starszym bratem zostaliśmy posłani do tej szkoły. Podobnie jak my, inne dzieci były tam wyrosnięte ponad wiek szkolny. Jeżeli miałem 11–12 lat, to wzięli mnie do trzeciej klasy. Tak samo Zewek [Zew Wajzman] i Popka [Judel Bronholc]. Mój brat poszedł do klasy wyższej. Jedynie młodsze dzieci chodziły do klasy zgodnie ze swoim wiekiem. Bela [przyszła żona Josiego], która miała wtedy 7 lat, zaczęła chodzić do pierwszej klasy”⁵⁵. Młodzież starsza, która ukończyła już kształcenie na poziomie podstawowym, mogła oczywiście uczyć się w polskim gimnazjum, szkołach zawodowych, wieczorowych dla pracujących lub podczas specjalistycznych kursów⁵⁶.

W pierwszych miesiącach funkcjonowania dzierżoniowskiej szkoły liczba jej uczniów podwoiła się⁵⁷. Intensywny rozwój placówki warunkowany był, co

⁵¹ APWr., WKŻP, sygn. 415/5, Sprawozdanie z pracy szkół z językiem wykładowym żydowskim przy WKŻP na DŚl. za czerwiec 1946 r., s. 57; Sprawozdanie z pracy szkół za okres 1 I–30 VI 1946 r., s. 59.

⁵² Szaynok, *Ludność*, s. 75.

⁵³ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Pismo do WO CKŻP, 24 I 1949 r., s. 28; Techmańska, *Szkolnictwo*, s. 118.

⁵⁴ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Ankieta Nr 4 z 1 VII 1946 r., s. 23; Pismo do WO CKŻP, 5 IV 1949 r., s. 27.

⁵⁵ Wywiad z Josim i Belą Hendel, Dzierżoniów–Izrael 21 IX 2019 r. (zapis audio w zbiorach Autorki).

⁵⁶ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Pismo do WO CKŻP, 5 IV 1949 r., s. 27.

⁵⁷ APWr., WKŻP, sygn. 415/5, Sprawozdanie z pracy szkół z językiem wykładowym żydowskim przy WKŻP na DŚl. za czerwiec 1946 r., s. 57; Sprawozdanie z pracy szkół za okres 1 I–30 VI 1946 r., s. 59; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Ankieta Nr 4, 1 VII 1946 r., s. 23; Ankieta, 15 VI 1946 r., s. 20; WF, sygn. 303/VII/223, Preliminarz budżetowy Wydziału Kultury i Propagandy na czerwiec, s. 38.

warto powtórzyć, ruchami migracyjnymi. W latach 1946–1948 przemieszczono do Polski ok. 658,1 tys. osób (43,35% wszystkich repatriantów z lat 1944–1948), wśród których Żydzi stanowili około 11,5%⁵⁸. Repatrianci zdominowali początkowo ludność żydowską Dzierżoniowa, a oddają to statystyki szkolne z lipca 1946 r. W żydowskiej placówce oświatowej przeważały wówczas dzieci, które przybyły z ZSRR: 138 (95% uczniów). Tylko siedmioro wychowanków przeżyło wojnę na terenie okupowanej Polski⁵⁹. Podobne proporcje utrzymały się w kolejnych latach. Warto zarazem zwrócić uwagę na nierówną strukturę wiekową dzieci. W zestawieniach z tego okresu widoczna jest niewielka liczebność uczniów w klasach starszych⁶⁰. Z pewnością było to spowodowane ogromnymi stratami demograficznymi poniesionymi przez Żydów podczas wojny.

Latem 1946 r. w rozwoju dzierżoniowskiej szkoły nastąpił krótkotrwały regres, którego oznaką był wyraźny spadek liczby uczniów. Wiązało się to z paniką wywołaną przez pogrom kielecki z 4 VII 1946 r.⁶¹ Wieści na temat pogromu błyskawicznie rozeszły się wśród ludności żydowskiej, przyspieszając decyzję o opuszczeniu Polski. Wątpliwości co do pozostania w kraju pojawiły się nawet wśród osób, które wcześniej nie planowały emigracji⁶². Niektóre dzierżoniowskie instytucje żydowskie musiały w tym czasie zawiesić działalność⁶³. Wyjazdy nie przerwały jednak pracy szkoły w Dzierżoniowie, a liczba jej uczniów, dzięki napływowi nowych repatriantów, zaczęła ponownie wzrastać w następnych miesiącach. Warto nadmienić, że latem 1946 r. pozbawiono dzieci ferii. Placówka funkcjonowała bez przerwy, co wynikało z wytycznych Wydziału Szkolnego we Wrocławiu⁶⁴. W sprawozdaniu za sierpień 1946 r. relacjonowano: „W Dzierżoniowie pracowały w sierpniu 4 grupy (6 klas), ilość dzieci wahała się od 147–112 [...] Okres letni wykorzystano dla wdrożenia dzieci do normalnych klas nowego roku szkolnego”. Nie udało się to w pełni, ponieważ 18 sierpnia zawieszono pro-

⁵⁸ Cecylia Leszczyńska, *Historia Polski w liczbach*, t. 5: *Polska 1918–2018*, Warszawa 2018, s. 91.

⁵⁹ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Ankieta Nr 4, 1 VII 1946 r., s. 23.

⁶⁰ *Ibidem*, Pismo do WO CKŻP, 5 IV 1949 r., s. 27; APWr., WKŻP, sygn. 415/158, Spis uczniów Powszechnej Szkoły Żydowskiej w Dz-owie, s. 69–70.

⁶¹ AŻIH, CKŻP, WM, sygn. 303/XI/108, Sprawozdania, 1946 r., s. 39; WOiK, sygn. 303/II/123, s. 84–85.

⁶² *Ibidem*; Wywiad z Josim i Belą Hendel.

⁶³ AŻIH, CKŻP, Wydział Młodzieżowy (dalej: WM), sygn. 303/XI/108, Sprawozdanie lipiec–sierpień 1946 r., s. 40.

⁶⁴ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1096, Pismo do CKŻP, 29 VII 1946 r., s. 1.

wadzenie zajęć na dwa tygodnie w związku z odnotowanymi wśród uczniów przypadkami zachorowań na szkarlatynę. Powrót do nauki nastąpił 3 IX 1946 r., tj. w momencie planowego rozpoczęcia nowego roku szkolnego⁶⁵. Stan zdrowia żydowskich dzieci generalnie pozostawał po wojnie wiele do życzenia. Chorowały one na krzywicę, awitaminozę, anemię oraz na choroby zakaźne, m.in. gruźlicę i wspomnianą szkarlatynę⁶⁶. Wynikało to zarówno z wieloletniego niedożywienia i zaniedbań, jak i warunków transportów repatriacyjnych. Problemy zdrowotne dzieci i młodzieży nie ograniczały się tylko do nowo zasiedlonych terenów, ale dotyczyły całej powojennej Polski⁶⁷.

Od roku szkolnego 1946/1947 zatrudniono w dzierzoniowskiej placówce doświadczony nauczyciel szkół „CISZO” Józefa Federbusza (z czterdziestoletnim stażem pedagogicznym)⁶⁸, który był wysoce ceniony przez wychowanków⁶⁹. Wraz z nim została zatrudniona nauczycielka i bibliotekarka Rywka Rojter⁷⁰. W trakcie roku szkolnego – w odpowiedzi na dalszy wzrost liczby uczniów – przyjęto kolejnych

⁶⁵ APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na sierpień 1946 r., s. 10.

⁶⁶ Ignacy Einhorn, *Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej w Polsce w latach 1921–1950*, Toruń 2008, s. 127–128; Wywiad z Belą Flajs, Dzierżonów 21 IX 2019 r. (zapis audio w zbiorach Autorki).

⁶⁷ Marcin Zaremba, *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947*, Kraków 2012, s. 540–547.

⁶⁸ Józef Federbusz – ur. 1889 r. w Końskowoli, ukończył dwuletni Specjalistyczny Kurs Pedagogiczny „CISZO”. Zdał egzamin przy Kuratorium Szkolnym w Warszawie w 1927 r. Uczył się w Instytucie Agronomii w Częstochowie. Przed wojną pracował jako nauczyciel w prywatnej szkole w Lubartowie (1907–1939), w trakcie jej trwania – w szkole średniej w ZSRR. Przyjechał do Dzierżoniowa w 1946 r. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 9, 12; sygn. 303/IX/1092, Spis nauczycieli szkół żydowskich w pow. dzierzoniowskim z 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 5 XII 1947 r., s. 4; Ankieta. Personel nauczycielski, 31 VIII 1948 r., s. 7.

⁶⁹ Wywiad z Josim i Belą Hendel; Wywiad z M. Tajtelbaumem, Dzierżonów 7 IX 2016 r.; Wywiad z Leną Rajman, Kopenhaga lipiec/sierpień 2015 r. (zapis audio w zbiorach Autorki).

⁷⁰ Rywka Rojter – ur. 1912 r. w Warszawie, ukończyła w 1935 r. studia na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Warszawskiego, zdobywając tytuł magistra filologii w zakresie filologii klasycznej. Pracowała w Gimnazjum Zjednoczenia Nauczycieli przy ul. Rymarskiej 12 (1935–1939) w Warszawie – żeńskiej placówce humanistycznej z polskim językiem wykładowym. Od 1939 r. w szkołach w Kowlu i w Kirgizji. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 9; sygn. 303/IX/1092, Spis nauczycieli szkół żydowskich w pow. dzierzoniowskim z 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 5 XII 1947 r., s. 4; Ankieta. Personel nauczycielski, 31 VIII 1948 r., s. 7.

pedagogów: Minę Halbersztadt⁷¹, Gołdę Klarreich⁷², Fejgę Boksztajn⁷³, Samuela Strykowskiego⁷⁴, Celinę Kon⁷⁵, Helenę Kuczykowicz⁷⁶, Lejzora Rawickiego⁷⁷.

⁷¹ Mina Kapłan-Halbersztadt/Halbersztadt – ur. 1920 r. w Lublinie, w latach 1936–1938 pracowała w prywatnej szkole żydowskiej w Lublinie. Jako miejsce, w którym spędziła wojnę, podaje Oświęcim. Przyjmując się do pracy w dzierzoniowskiej szkole żydowskiej była świeżą absolwentką wstępnego Kursu Pedagogicznego w Świdnicy, ukończonego 1 V 1946 r. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 9; sygn. 303/IX/1092, Spis nauczycieli szkół żydowskich w pow. dzierzoniowskim z 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 5 XII 1947 r., s. 4; Ankieta. Personel nauczycielski, 31 VIII 1948 r., s. 6.

⁷² Gołda/Gusta Klarreich/Klarrajch – ur. 1903 r. w Jabłonowie, zaliczyła dwa lata Uniwersytetu Jagiellońskiego, studiowała też w Wiedniu. W roku szkolnym 1921/1922 pracowała w Gimnazjum Koedukacyjnym M. Kacnelsona, M. Kapłana, L. Kahnego i L. Pata w Białymstoku, a następnie po roku w szkole „Tarbut” w Grodnie i Żydowskiej Szkole Powszechnej w Wołkowysku. Od 1930 do 1940 r. była kierownikiem biblioteki wojskowej. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 9; sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 5 XII 1947 r., s. 4; Ankieta. Personel nauczycielski, 31 VIII 1948 r., s. 5.

⁷³ Fejga Boksztajn – ur. 1923 r. w Berezie Kartuskiej, absolwentka Wyższej Szkoły Handlowej/Instytutu Handlu Radzieckiego we Lwowie (na urlopie macierzyńskim w 1946 r.). AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 9; sygn. 303/IX/1092, Spis nauczycieli szkół żydowskich w pow. dzierzoniowskim z 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 5 XII 1947 r., s. 4; Ankieta. Personel nauczycielski, 31 VIII 1948 r., s. 7.

⁷⁴ Samuel Strykowski – ur. 1920 r., intendent i nauczyciel wychowania fizycznego, ukończył Instruktorski Kurs Wychowania Fizycznego. W 1947 r. pracował także w dzierzoniowskim gimnazjum. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 9; sygn. 303/IX/881, Listy pracowników placówek oświatowych, s. 5; sygn. 303/IX/1092, Spis nauczycieli szkół żydowskich w pow. dzierzoniowskim z 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 5 XII 1947 r., s. 4; Ankieta. Personel nauczycielski, 31 VIII 1948 r., s. 7.

⁷⁵ Cyla/Celina Kon/Kohn – ur. 1904 r. w Łodzi, ukończyła kursy nauczania w Łodzi, studiowała na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Warszawskiego (lub: Wileńskiego), ale studiów nie ukończyła. Miała dwudziestoletnie doświadczenie, m.in. w pracy w łódzkiej szkole powszechnej (1927–1939), szkołach powszechnych na terenie ZSRR (1939–1946), a od 1946 r. w dzierzoniowskiej szkole. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 9; sygn. 303/IX/1092, Spis nauczycieli szkół żydowskich w pow. dzierzoniowskim z 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 31 VIII 1948 r., s. 6.

⁷⁶ Helena/Zelma Kuczykowicz – ur. 1916, absolwentka Żydowskiego Seminarium Nauczycielskiego w Wilnie oraz seminarium nauczycielskiego w Warszawie. W latach 1936–1939 pracowała w szkole w Warszawie. Od 1939 do 1941 r. sekretarka. Od 1941 r. przebywała w ZSRR, gdzie pracowała jako kasjerka. Po powrocie do kraju w 1946 r. pracowała początkowo w TOZ-ie, od 1946 r. w szkole żydowskiej i Półinternacie Szkolnym w Dzierżoniowie. Według wspomnień uczniów władała ładnym językiem żydowskim. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 9; sygn. 303/IX/881, Listy pracowników placówek oświatowych, s. 6; sygn. 303/IX/1092, Spis nauczycieli szkół żydowskich w pow. dzierzoniowskim z 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6–7; sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 5 XII 1947 r., s. 4; Ankieta. Personel nauczycielski, 31 VIII 1948 r., s. 7.

⁷⁷ Lejzor Rawicki – ukończył Hebrajskie Seminarium w Warszawie. W spisie nauczycieli pojawił się tylko w 1947 r. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły,

Łącznie zatrudniono wówczas w szkole kilkanaście osób na stanowisku nauczyciela, część z nich pełniła także inne funkcje: sekretarza szkoły, sekretarza Rady Pedagogicznej, bibliotekarki, pracownika internatu i intendenta⁷⁸. Większa część kadry nauczycielskiej – jak pokazują zamieszczone w przypisach biogramy – przeżyła wojnę w ZSRR. W niektórych przypadkach, m.in. G. Klarreich, F. Bokszejn i L. Rawickiego, w dokumentach pomijano ten okres życia pedagogów. Odnośnie do Miny Halbersztat podano enigmatycznie, że spędziła wojnę w Oświęcimiu, co można chyba wiązać z pobytem w obozie koncentracyjnym. Jedynie przyjęty później Izaak Kominkowski napisał wyraźnie, że był więźniem niemieckich obozów⁷⁹. Średnia wieku kadry nauczycielskiej plasowała się w przedziale 30–40 lat, a najstarszym pedagogiem był wspomniany już J. Federbusz (57 lat)⁸⁰.

Trzech nauczycieli, w tym kierownik placówki, wyniosło pedagogiczne i ideowe doświadczenie z przedwojennych szkół „CISZO”, które stały się inspiracją do powojennego szkolnictwa żydowskiego. Wszyscy nauczyciele należeli w 1947 r. do mającego przedwojenny jeszcze rodowód Związku Nauczycielstwa Polskiego (ZNP)⁸¹, który odrodził się w 1945 r. już pod wpływem nowych władz⁸². Organizacja ta miała za zadanie włączyć nauczycieli w odbudowę i reformę oświaty oraz życia społeczno-politycznego kraju⁸³. O pozytywnym postrzeganiu bieżących dokonań pedagogów dzierzoniowskiej placówki świadczą m.in. oceny wizytatorki z ramienia CKŻP, która w listopadzie 1946 r. napisała: „Stosunek nauczycieli do pracy poważny”⁸⁴. W styczniu 1947 r. polski wizytator z ramienia Inspektoratu Szkolnego podobnie ocenił funkcjonowanie placówki: „Pod względem wychowawczym poziom dodatni. Młodzież karna, zdyscyplinowana. Stosunek dżiatwy do nauczycielstwa nie jest jednak wymuszony, opiera się na wzajemnym zaufaniu”⁸⁵. Można

1947 r., s. 9; sygn. 303/IX/1092, Spis nauczycieli szkół żydowskich w pow. dzierzoniowskim z 1946 r., s. 3; sygn. 303/IX/1098, Ankieta nauczycielska, 22 V 1947 r., s. 3.

⁷⁸ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 9.

⁷⁹ ALO, Teczka osobowa: Izaak Kominkowski.

⁸⁰ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/811, Aneks, Spis pracowników szkoły, 1947 r., s. 12.

⁸¹ ZNP był reprezentantem środowiska, przede wszystkim jednak organizatorem działalności sprzyjającej ukierunkowywaniu nauczycieli na uczestnictwo w powojennych zmianach ustrojowych, zob. Edyta Kahl, *Związek Nauczycielstwa Polskiego w procesie przygotowania nauczycieli do zadań wychowawczych w Polsce po II wojnie światowej*, „Wychowanie w Rodzinie”, 10 (2014), 2, s. 40.

⁸² AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 7.

⁸³ Kahl, *Związek*, s. 40.

⁸⁴ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1727, Sprawozdanie inspekcji szkół na DŚI, 28 VIII–8 IX 1946 r., s. 23.

⁸⁵ *Ibidem*, Sprawozdanie powizytacyjne, 22 I 1947 r., s. 41–42.

przypuszczać, że nauczyciele, a dzięki nim szkoła, realizowali wytyczne władz, wywiązując się z nałożonych przez nie zadań wychowawczych i edukacyjnych.

Szkoła mieściła się w przydzielonym jej „czasowo” przez Inspektorat Szkolny budynku przy ul. Kościelnej⁸⁶, a dokładnie w czterech salach, co było daleko niewystarczające, stąd zajęcia realizowano na dwie zmiany⁸⁷. Problemy lokalowe wymusiły połączenie starszych, mniejszych klas (III–IV i V–VI), dzięki czemu dano możliwość nauki wszystkim dzieciom⁸⁸. Na koniec grudnia 1946 r. 225 uczniów korzystało już z sześciu sal lekcyjnych. Dalszych pięć sal stało nadal pustych, ponieważ brakowało podstawowego wyposażenia i pieniędzy na jego zakup⁸⁹. Wspomniane problemy nie przeszkodziły jednak w uruchomieniu świetlicy szkolnej⁹⁰. Szkoła nie miała za to sali gimnastycznej i zajęcia wychowania fizycznego były prowadzone m.in. na niewielkim boisku zlokalizowanym na podwórzu⁹¹. Wypada dodać, że baza lokalowa szkoły stopniowo się poprawiała i do końca pierwszego roku szkolnego udało się odremontować łącznie siedem sal, co pozwoliło podzielić rozrastające się klasy⁹². Wychowanek szkoły Hersz Kichel wspomina, że jej wielokondygnacyjny budynek stał w pobliżu kościoła pw. św. Jerzego, ale – jak podkreślił – „nie wolno nam było chodzić przez dziedziniec kościoła i musieliśmy chodzić na okrągło”. Uczniom grającym na podwórku szkolnym

⁸⁶ Określenie czasowe nie jest miarodajne. Przy podejmowaniu decyzji planowano, być może, rynchłą zmianę lokalizacji, jednak szkoła pozostała w tym miejscu do drugiej połowy lat 50., kiedy to została przeniesiona do budynku przy ul. Piastowskiej. W budynku na ul. Kościelnej 7 mieściła się również szkoła muzyczna. APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na wrzesień 1946 r., s. 21–22; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Sprawozdanie z pracy szkoły 1946/1947, s. 1; sygn. 303/IX/1727, Sprawozdanie inspekcji szkół na DŚI, 28 VIII–8 IX 1946 r., s. 23; Sprawozdanie powizytacyjne, 22 I 1947 r., s. 41; Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Kamieńcu Ząbkowickim (dalej: APKZ), Prezydium Powiatowej Rady Narodowej Dzierżoniów (dalej: PPRN Dz), sygn. 70, Stowarzyszenia, Sprawozdanie z działalności TSKŻ za rok 1959, s. 139.

⁸⁷ APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na wrzesień 1946 r., s. 21–22; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Sprawozdanie z pracy szkoły 1946/1947, s. 1; sygn. 303/IX/1727, Sprawozdanie inspekcji szkół na DŚI, 28 VIII–8 IX 1946 r., s. 23; Sprawozdanie powizytacyjne, 22 I 1947 r., s. 41.

⁸⁸ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Ankieta Nr 4, 1 VII 1946 r., s. 23.

⁸⁹ APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie za grudzień 1946 r., s. 87.

⁹⁰ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1727, Sprawozdanie powizytacyjne, 22 I 1947 r., s. 41; APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na grudzień 1946 r., s. 87.

⁹¹ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 7; 303/IX/1727, Sprawozdanie powizytacyjne, 22 I 1947 r., s. 41.

⁹² APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na wrzesień 1946 r., s. 21; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 7; sygn. 303/IX/1095, Sprawozdanie z pracy szkoły 1946/1947, s. 1.

w dwa ognie piłka często ponoć wpadała do odgradzonego płotem ogrodu sióstr zakonnych, ale Kichel nie dopowiedział, czy miało to jakieś negatywne następstwa⁹³. W badaniach nie natrafiono na opinie miejscowej społeczności polskiej oraz władz kościelnych na temat szkoły żydowskiej, nie można jednak wykluczyć, że dochodziło do pewnych napięć, na co wskazuje przywołany zakaz przechodzenia dzieci żydowskich w pobliżu kościoła.

Biblioteka szkolna, „nieduża, ale sprawnie funkcjonująca”, została zorganizowana we wrześniu 1946 r., kiedy szkoła podjęła względnie normalną działalność⁹⁴. Nadal brakowało pomocy dydaktycznych, w tym map ściennych, podręczników i przyborów⁹⁵, co było w tym czasie zjawiskiem powszechnym. O skali trudności wiele mówi relacja byłego ucznia. Josi Hendel wspomina: „Początkowo w szkole nie było podręczników. Nauczyciele starali się o zdobycie książek, jednak nie było to łatwe. Nie było też specjalnie na czym pisać. Dostać zeszyt w kratkę lub linię to była poważna sprawa. Polonistka [...], pani Bronholc nauczyła wszystkich szanować swoje rzeczy szkolne. Musieliśmy starannie obłożyć nasze zeszyty papierem i wkleić bibułę do odsączania atramentu. Nie można było zagiąć rogu książki ani zeszytu. Szanowaliśmy je, bo były rzadkością. Dopiero Bela, moja przyszła żona miała wszystkie książki i zeszyty”⁹⁶. Podobnie było w sąsiednich miejscowościach, o czym świadczy relacja Beli Flajs, wówczas uczennicy pieszyckiej szkoły żydowskiej. Wspominała ona, że w jej szkole pisano na zadrukowanych stronach gazetowych, który to zwyczaj przywędrować miał wraz z repatriantami z ZSRR. Bela i jej mama znalazły używane zeszyty. Po usunięciu zapisanych stron zostało z nich zaledwie kilka kartek, ale Bela miała dzięki temu zeszyt w kratkę do matematyki i w linii do j. polskiego, co było czymś wyjątkowym w pierwszych, powojennych latach. Pisała – jak opowiada – bardzo oszczędnie, linijka pod linijką, aby starczyło jak najdłużej⁹⁷. Sytuacja poprawiała się stopniowo, ale nierównomiernie. W pierwszej

⁹³ Wywiad z Herszem Kichelem, Dzierżoniów–Izrael październik 2015/marzec 2016 (zapis audio w zbiorach Autorki).

⁹⁴ APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na wrzesień 1946 r., s. 21; Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na grudzień 1946 r., s. 87; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Sprawozdanie z pracy szkoły 1946/1947, s. 1; Ankieta, 15 VI 1946 r., s. 20; Ankieta Nr 4, 1 VII 1946 r., s. 23.

⁹⁵ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1727, Sprawozdanie powizytacyjne, 22 I 1947 r., s. 41.

⁹⁶ Wywiad z Josim i Belą Hendel.

⁹⁷ Wywiad z Belą Flajs.

kolejności udało się pozyskać polskie książki dla wszystkich klas⁹⁸. Nadal brakowało jednak materiałów do nauki jidysz i j. hebrajskiego⁹⁹. O braku książek do jidysz dla klas starszych wspominała kierowniczka szkoły jeszcze w 1950 r.¹⁰⁰

Nauczyciele napotykali problemy z realizacją zadań stawianych szkole przez CKŻP, ale niechętnie o nich pisano w oficjalnych dokumentach. Można się o nich dowiedzieć pośrednio ze sprawozdań, w których wymieniano przeważnie sukcesy pedagogiczne. W odniesieniu do roku szkolnego 1946/1947 pisano: „Językiem wykładowym w naszej szkole jest język żydowski. Oprócz historii Polski, geografii Polski i języka polskiego wszystkie przedmioty są wykładane w języku żydowskim. Nauczycieli specjalistów z języka żydowskiego jest 4. Pozostali nauczyciele radzą sobie dobrze i korzystają z pouczeń bardzo kompetentnych kolegów. Poziom nauki wysoki. Trudności napotkane na początku roku szkolnego zostają stopniowo pokonane. Dzieci coraz bardziej zżywiają się z językiem żydowskim i polskim. Powoli trójjęzyczność zanika. Dyscyplina uczniów wymaga jeszcze wysiłku ze strony wychowawców. Dzięki planowej pracy wychowawczej i trzymaniu ręki na pulsie życia szkolnego, uczniowie coraz bardziej wkraczają na drogę wiodącą do naszego celu: wychowania prawego, uczciwego, znającego swoją wartość obywatela, zdolnego do pracy twórczej dla społeczeństwa i narodu, obywatela szanującego pracę i ludzi pracy”¹⁰¹. Warto zestawić ten opis z oceną z połowy 1946 r.: „W nauce języka żydowskiego i polskiego postępy są znaczne, natomiast na hebrajski kładzie się mały nacisk i wyniki były słabe. W końcu czerwca [1946 r.] nauczanie języka hebrajskiego polepszyło się. W ogóle komplet jest na odpowiednim poziomie”¹⁰².

Mimo optymistycznych założeń i pozytywnie nastrojonych sprawozdań, dla dużej części uczniów jidysz pozostawał językiem obcym, którego zaczynali się uczyć dopiero w dzierżoniowskiej szkole. Migranci z ZSRR posługiwali się przeważnie językiem rosyjskim¹⁰³. Potwierdzają to słowa Josiego Hendla: „Na szkolnym

⁹⁸ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 7.

⁹⁹ APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na sierpień 1946 r., s. 10; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1095, Sprawozdanie z postępów uczniów klasy VI, 1946/1947, s. 4; Niedatowana notatka, s. 12; sygn. 303/IX/1727, Sprawozdanie powizytacyjne, 22 I 1947 r., s. 41.

¹⁰⁰ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1096, Pismo Mani Sztrowajs, 18 III 1950 r., s. 7–8.

¹⁰¹ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Sprawozdanie z pracy szkoły 1946/1947, s. 1.

¹⁰² APWr., WKŻP, sygn. 415/5, Sprawozdanie z pracy szkół z językiem wykładowym żydowskim przy WKŻP na DŚl. za czerwiec 1946 r., s. 57; Sprawozdanie z pracy szkół za okres 1 I–30 VI 1946 r., s. 59.

¹⁰³ Datner, *Szkoły*, s. 116.

korytarzu początkowo rozbrzmiewał język rosyjski, chociaż zmieniało się to i stopniowo zaczął dominować język polski. W jidysz nie mówiono, był to język używany tylko w domu. Jidysz był tylko jednym z przedmiotów, nie był językiem prowadzenia zajęć. Przyjeżdżając do Dzierżoniowa mówiłem po polsku, żydowsku, ukraińsku i prawie zapomniałem rosyjskiego. Jak spotkałem się z Izaakiem Herszmanem i resztą moich przyjaciół, to wszyscy mówili po rosyjsku. Zewek mówił po polsku, ale raczej wszyscy, którzy przyjechali ze Związku Radzieckiego, mówili po rosyjsku. Ci, co przyszedli z gett albo obozów, nie znali rosyjskiego, ale nie było ich dużo. Zresztą, oni wyjechali dość szybko, bo w 1947 roku¹⁰⁴. Z występowania tych problemów zdawali sobie sprawę zarówno nauczyciele, jak i działacze komitetu żydowskiego¹⁰⁵. Można o nich przeczytać m.in. w sprawozdaniu Rywki Rojter z postępów uczniów klasy VI w pierwszym półroczu roku szkolnego 1946/1947: „Oceny niedostateczne z języka polskiego umotywować należy wielkimi trudnościami, jakie mają dzieci w związku z opanowaniem tego języka po długoletnim pobycie w ZSRR, gdzie wszystkie prawie uczyły się w szkołach rosyjskich. Wielu uczniów klasy VII-ej uczy się języka polskiego pierwszy rok. Jeżeli chodzi o język hebrajski, to dzieci również uczą się go pierwszy rok i nie mają podręczników, co wpływa ujemnie na postępy¹⁰⁶”.

Świecka edukacja prowadzona w placówkach podległych CKŻP nie we wszystkich środowiskach żydowskich zyskała akceptację, a część uczniów nie była w stanie lub nie chciała sprostać stawianym im wymaganiom. Nie wszyscy widzieli też swoją przyszłość w nowej Polsce i nie przykładali się do nauki, o czym wspominała kierowniczka dzierżoniowskiej placówki E. Słobodzka-Cymbalista w analizie klasyfikacji półrocznej: „Oceny niedostateczne tłumaczyć można brakiem zainteresowania, brakiem książek i bardzo wiele tem, że część uczniów rekrutujących się z domów chasydzkich uczęszcza popołudniu do chederów (w internatach nie ma miejsca dla 155 uczniów naszej szkoły) i traktuje szkołę naszą jako punkt etapowy przed wyjazdem zagranicę. Objaw to bardzo niezdrowy dla szkoły¹⁰⁷”. Zastanawia pominięcie w tej wypowiedzi różnic ideologicznych i politycznych, które musiały wpływać na postrzeganie szkoły w rodzinach nastawionych bardziej konserwatywnie. Napięcie tego typu z pewnością nie brakowało, o czym świadczą zdarzenia opisane w innym miejscu.

¹⁰⁴ Wywiad z Josim i Belą Hendel.

¹⁰⁵ APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na wrzesień 1946 r., s. 22.

¹⁰⁶ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Sprawozdanie z postępów uczniów klasy VI, 1946/1947, s. 4.

¹⁰⁷ *Ibidem*, Niedatowana notatka, s. 12.

Uczniowie objęci byli opieką medyczną, którą sprawowało Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej działające przy komitetach żydowskich¹⁰⁸. Dużą wagę przykładano do dożywiania dzieci, co m.in. pomagało rekompensować deficyty czasu wojny. Z reguły dostarczano im drugie śniadania, ale ograniczone finanse i braki w zaopatrzeniu utrudniały te działania¹⁰⁹. Przykładowo w lipcu 1946 r. wydano uczniom jednorazowo tylko: 60 g ryżu i kakao, 100 g cukru i czekoladę. Od września 1946 r. rozdawano bułki z wędliną bądź serem, ale nie odbywało się to codziennie¹¹⁰. Problemy występowały również w kolejnych latach, o czym świadczy notatka z 1947 r.: „Szkoła prowadzi dożywianie, którym obecnie objęci są wszyscy uczniowie. W czasie wizytacji było chwilowo wstrzymane z powodu wyczerpania się funduszy”¹¹¹. Od 1948 r. w ogóle zaprzestano wydawania drugiego śniadania¹¹², co spowodowane było zmniejszeniem dopływu środków przekazywanych komitetom żydowskim przez zagraniczne organizacje żydowskie¹¹³.

Część dzieci spędzała czas po szkole w dwóch półinternatach szkolnych, które funkcjonowały już w maju 1946 r.¹¹⁴ Miały tam zapewnioną opiekę, możliwość odrobienia lekcji, spożycia posiłków oraz rozwijania zainteresowań. Początkowo korzystało z nich jedynie 25% uczniów szkoły, ale dostępność tych placówek rosła (31% w grudniu 1946 r.)¹¹⁵. Od 1947 r. wychowankowie szkoły żydowskiej mogli

¹⁰⁸ APKZ, Starostwo Powiatowe w Dz-owie, sygn. 159, Sprawy stowarzyszeń i związków zarejestrowanych, Sprawozdanie z działalności TOZ, I kwartał 1949 r., s. 63.

¹⁰⁹ APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na sierpień 1946 r., s. 10; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Sprawozdanie z pracy szkoły 1946/1947, s. 1; Ankieta, 15 VI 1946 r., s. 20; Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na wrzesień 1946 r., s. 22; sygn. 303/IX/1727, Sprawozdanie inspekcji szkół na DŚI, 28 VIII–8 IX 1946 r., s. 24.

¹¹⁰ APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie, sierpień 1946 r., s. 10; Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na wrzesień 1946 r., s. 22; Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na grudzień 1946 r., s. 87; AŻIH, CKŻP, WOiK, sygn. 303/II/135, Protokół rewizji PKŻ w Dz-owie, 23 XI 1946 r., s. 79; WO, sygn. 303/IX/1095, Sprawozdanie z pracy szkoły 1946/1947, s. 1; sygn. 303/IX/1096, Pismo do CKŻP, 29 VII 1946 r., s. 1; sygn. 303/IX/1099, Miesięczny preliminarz na wrzesień, 30 VII 1946 r. s. 3.

¹¹¹ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1727, Sprawozdanie powizytacyjne, 22 I 1947 r., s. 41.

¹¹² APWr., WKŻP, sygn. 415/132, Sprawozdania finansowe z 1948 r., s. 3; sygn. 415/135, Sprawozdania finansowe z 1948 r., s. 1–2; sygn. 415/139, Zestawienie budżetowe na I kwartał 1949 r., s. 14; sygn. 415/140, Zestawienie budżetowe za II kwartał 1949 r., s. 15; sygn. 415/141, Zestawienie budżetowe za III kwartał 1949 r., s. 15.

¹¹³ Techmańska, *Szkolnictwo*, s. 121.

¹¹⁴ AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 303/V/400, Instytucje WKŻP na Dolny Śląsk, 1 V 1946 r., s. 9; WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 7; APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na grudzień 1946 r., s. 87.

¹¹⁵ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Wykaz dzieci w szkole w Rychbachu z 15 V 1946 r., s. 24; sygn. 303/IX/1098, Formularz Nr 3. Nauczycielstwo, 30 VII 1946 r., s. 3, 4; APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie z działalności PKŻ w Dzierżoniowie na grudzień 1946 r., s. 87.

uczestniczyć w zajęciach prowadzonych przez nowo otwarty żydowski Pałac Dzieci przy ul. Mickiewicza 7, co dodatkowo zwiększyło liczbę miejsc oferowanych dzieciom po szkole¹¹⁶. Pomędzy wspomnianymi placówkami dochodziło do napięć w zakresie metod pracy i podziału zadań. Nauczyciele oczekiwali od pracowników półinternatów wsparcia procesu edukacji, w tym pomocy uczniom przy odrabianiu prac domowych. Starali się nadrobić zaległości szkolne, dlatego zwiększali ilość zadawanego materiału, co ciążyło wychowawcom półinternatów. Ostatecznie doszło do porozumienia, w ramach którego nauczyciele mieli pełnić dyżury w półinternacie i pomagać wychowankom w przyswojeniu materiału. Poza tym wspólne przygotowywano obchody świąt i inne imprezy, co pozwalało uniknąć dublowania inicjatyw¹¹⁷.

Szkoła zajmowała się także kształtowaniem postaw młodego pokolenia, tożsamości żydowskiej i ducha obywatelskiego. Duży nacisk kładziono na organizowane uroczystości związanych z żydowskimi świętami i rocznicami, w tym powstania w getcie warszawskim z 1943 r. Zresztą w 1947 r. prowadzono w szkole zbiórkę na rzecz Pomnika Bohaterów Getta w Warszawie¹¹⁸. Poczynając od 1946 r., przygotowywano w placówce dzierzoniowskiej obchody świąt żydowskich. Nie stroniono przy tym od bieżących tematów istotnych dla Żydów. W grudniu 1947 r. święto Chanuka połączono z pogadankami na temat rezolucji Zgromadzenia Ogólnego ONZ w sprawie Państwa Żydowskiego w Palestynie, a w marcu 1948 r. nauczyciele wraz z uczniami zorganizowali zebranie dotyczące akcji pomocy Haganie¹¹⁹ i przygotowali fotomontaż *Hagana na straży języka żydowskiego*¹²⁰. Oba przedsięwzięcia są z pewnością świadectwem znacznych wpływów syjonistów w miejscowym środowisku. Nie zapomniano o żydowskiej kulturze, spotkaniach z literatami (Chaim Lejb Grade, Szmerke Kaczegiński i Lejb Olicki) i aktorką Idą Kamińską, jak też o działaniach twórczych uczniów, a to w związku z Konferencją Kultury Żydowskiej we Wrocławiu¹²¹.

¹¹⁶ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1725, Sprawozdanie z inspekcji, 13 II 1947 r., s. 42–43.

¹¹⁷ APWr., WKŻP, sygn. 415/145, Protokół posiedzenia Rady Pedagogicznej Półinternatu Szkolnego im. J. Korczaka i Szkoły Żydowskiej w Dz-owie z 16 X 1947 r., s. 188–192.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 188.

¹¹⁹ Hagana – żydowska organizacja paramilitarna, działająca w latach 1920–1948 w ówczesnym Mandacie Palestyny. Po II wojnie światowej organizowała nielegalną imigrację ocalałych z Holocaustu i brała udział w walkach z ludnością arabską w Palestynie. Po utworzeniu niepodległego państwa Izrael stała się podstawą Sił Obronnych Izraela.

¹²⁰ APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na marzec 1948 r., s. 148; Sprawozdanie WKŻP we Wrocławiu za grudzień 1947 r., s. 154.

¹²¹ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Sprawozdanie z pracy szkoły 1946/1947, s. 1–2.

Spółeczna Żydowska Szkoła Powszechna w Dzierżoniowie nie pozostała wolna od wpływu komunistów, którzy przejęli władzę w kraju i stopniowo ją umacniali. Część nauczycieli posiadała zapewne poglądy lewicowe i mogła sprzyjać nowym „porządkom”, pozostali zostali zmuszeni do podporządkowania się. Znajdowało to odbicie w pracy placówki praktycznie od początku jej istnienia. Już w pierwszym roku szkolnym zorganizowano akademię ku czci Włodzimierza Lenina, podczas której nauczycielka przedstawiła referat o szkolnych doświadczeniach przywódcy Wielkiej Rewolucji Październikowej¹²². Następne lata przyniosły wzrost podobnych inicjatyw. W sprawozdaniach pojawiały się informacje o fotomontażach poświęconych życiu Lenina, „Odbudowie Kraju” czy Dniu Kobiet. Organizowano akademie z okazji rocznicy wybuchu rewolucji październikowej i jubileuszu Komsomołu, składano wieńce na grobach żołnierzy Armii Radzieckiej¹²³. Można zatem mówić o stopniowym wzroście indoktrynacji. Niezależnie od tego szkoła wciąż realizowała swoje podstawowe zadania.

W roku szkolnym 1947/1948 w placówce zostali zatrudnieni: Chuna Poźniak¹²⁴, Maksymilian Paliwoda¹²⁵ i Jakub Lewinson¹²⁶. W grudniu 1948 r. pracowało w niej łącznie 14 nauczycieli¹²⁷. Nowymi w tym gronie byli Henryk Rojter¹²⁸ i Izaak Kominkowski¹²⁹, którzy jednak nie związali się ze szkołą na dłużej. Kadra w większości

¹²² *Ibidem*, s. 2.

¹²³ APWr., WKŻP, sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na styczeń 1948 r., s. 128, 148; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Sprawozdanie, 9 XII 1948 r., s. 9.

¹²⁴ Chuna Poźniak – ur. 1910 r., ukończył kursy humanistyczno-pedagogiczne przy Żydowskim Instytucie Nauk w Warszawie, pracował przed wojną w żydowskiej szkole powszechnej przy ul. Nowolipki 68 w Warszawie. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 5 XII 1947 r., s. 4; Ankieta. Personel nauczycielski, 31 VIII 1948 r., s. 7.

¹²⁵ Maksymilian Paliwoda – ur. 1902 r., pracował w prywatnej szkole powszechnej w Sosnowcu i kursach ORT w Będzinie. Po wybuchu wojny trafił do ZSRR. W 1944 r. znalazł się w szeregach Wojska Polskiego, a po zakończeniu wojny zdemobilizowany przyjechał na tzw. Ziemię Odzyskaną. Początkowo, od 1947 r. pracował w Żydowskiej Szkole Powszechnej we Wrocławiu, a rok później trafił do Dzierżoniowa, gdzie też podjął pracę w szkole. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 5 XII 1947 r., s. 4; Ankieta. Personel nauczycielski, 31 VIII 1948 r., s. 6.

¹²⁶ Jakub Lewinson – miał świadectwo dojrzałości i uczył się w Instytucie Języków Obcych. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 5 XII 1947 r., s. 4.

¹²⁷ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1098, Ankieta, 9 XII 1948 r., s. 8; Lista nauczycieli, 28 I 1949 r., s. 9.

¹²⁸ Henryk Rojter – był magistrantem prawa na Uniwersytecie Warszawskim. W szkole żydowskiej pracował w 1948 r. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1098, Ankieta, 9 XII 1948 r., s. 8.

¹²⁹ Izaak Kominkowski – ur. 1904 r. w Sompolnie, studiował w Belgii, gdzie ukończył w 1928 r. Academie Royale de Sciences Commerciale et Industriel (Królewską Akademię Handlowo-

posiadała odpowiednie kwalifikacje, co pozwoliła placówce na osiągnięcie wysokiej pozycji wśród miejscowych placówek oświatowych¹³⁰. Pięciu pedagogów miało pełne wykształcenie wyższe, a dwóch – niepełne. Pozostali ukończyli szkoły średnie lub kursy pedagogiczne. Wszyscy byli zobowiązani do uczestnictwa w różnego rodzaju konferencjach dokształcających i kształtujących „właściwe” postawy¹³¹. Wizytacja przeprowadzona w placówce 1–2 X 1947 r. zakończyła się następującą konkluzją: „Materiał nauczycielski w większości dobry, niektórzy nauczyciele, jak Cymbalistowa, Federbusz, Kon, Rajnsztejn, Rojter, Segal, Klarreich to pracownicy samodzielni i sumienni. Kierowniczką powinna zwrócić uwagę na nauczycieli słabszych i młodych, tym bardziej, że nie brali udziału w kursie wakacyjnym (Szwarcowska, Poźniak, Strykowski, Paliwoda). Szkoła jest żydowska nie tylko z nazwy, ale i z ducha [...] Szkoła jest na ogół dobra. Przy usunięciu pewnych braków natury organizacyjnej i administracyjnej i przy udzieleniu pomocy młodym nauczycielom – szkoła ma warunki być przodującą”¹³².

Pracę szkoły nadzorowali zarówno przedstawiciele komitetów żydowskich, jak i władz oświatowych. Podczas licznych wizytacji sprawdzano kwalifikacje i aktywność nauczycieli, podział godzin, wyposażenie, frekwencję uczniów czy funkcjonowanie biblioteki. Kończyły się one pozytywnymi ocenami, w których pojawiały się takie m.in. stwierdzenia, „placówka stoi na należyтым poziomie”, „bierze udział czynny w życiu społecznym, zbiórkach i imprezach międzyszkolnych¹³³. Doskwierały jej wprawdzie braki w wyposażeniu sal lekcyjnych, ale sytuacja z wolną się poprawiała. W 1948 r. inspektor szkolny zalecił zresztą otwarcie

-Przemysławą) w Liège z dyplomem inżyniera (Ingenieur Commerciale et Industriel). W 1930 r. wykładał j. francuski w Gimnazjum we Włocławku. Do 1939 r. zatrudniony był w przedsiębiorstwach bankowych i przemysłowych, prowadząc jednocześnie kursy j. angielskiego, francuskiego oraz esperanto dla dorosłych. W czasie wojny przebywał w niemieckich obozach koncentracyjnych: głównie w Blechhammer oraz Gross Rosen, a na początku 1945 r. w Buchenwald i Dachau. Po wyzwoleniu wrócił do Polski, gdzie w październiku 1945 r. przystąpił do pracy jako nauczyciel w Państwowym Gimnazjum w Dzierżoniowie. W 1950 r. wyemigrował do Izraela. AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1098, Ankieta, 9 XII 1948 r., s. 8; ALO, Teczka osobowa: Izaak Kominkowski.

¹³⁰ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1098, Ankieta. Personel nauczycielski, 5 XII 1947 r., s. 4; Ankieta, 9 XII 1948 r., s. 8.

¹³¹ APWr., WKŻP, sygn. 415/145, Protokół posiedzenia Rady Pedagogicznej Pólinternatu Szkolnego im. J. Korczaka i Szkoły Żydowskiej w Dz-owie, 16 X 1947 r., s. 192; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 7.

¹³² AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 7.

¹³³ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1727, Aneks, Pismo do Wydziału Oświaty CKŻP, 26 XI 1947 r., s. 40; Sprawozdanie powizytacyjne, 22 I 1947 r., s. 41; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6, 7.

pracowni fizycznej, której do tej pory nie urządzono¹³⁴. W styczniu 1948 r. PKŻ podjął starania o przejęcie na potrzeby placówki całego budynku przy ul. Kościelnej, ale nie udało się stwierdzić, czy przyniosły one zakładany skutek. Potrzeby lokalowe wzrosły w każdym razie w roku szkolnym 1948/1949, kiedy na prośbę Zarządu Miejskiego do miejscowej szkoły żydowskiej przyjęto dzieci ze zlikwidowanej szkoły hebrajskiej, przez co liczba uczniów osiągnęła najwyższy poziom w omawianym okresie. W styczniu 1949 r. uczęszczało do niej 336 dzieci. Była to wówczas jedyna żydowska placówka oświatowa w Dzierżoniowie i druga największa szkoła żydowska na Dolnym Śląsku (po Wrocławiu)¹³⁵.

Nauczyciele, borykający się z brakiem podręczników i pomocy szkolnych, sami przygotowywali materiały potrzebne do prowadzenia lekcji. Ich inicjatywy zostały pozytywnie ocenione przez inspektor E. Słucką-Kerstin, która 19–20 II 1948 r. wizytowała lekcje j. żydowskiego. Były one, jak zapisała, wzbogacone przez przygotowane przez pedagogów wiersze i piosenki. Zauważyła, że klasy udekorowane były godłami, portretami pisarzy żydowskich i hasłami motywującymi do nauki. Z zadowoleniem pisała o dobrym poziomie znajomości jidysz przez większość uczniów. Szczególnie dużo miejsca w sprawozdaniu poświęciła przy tym lekcji prowadzonej przez M. Paliwodę, który ułożył dla dzieci opowiadanie o żydowskim chłopcu. Inspektorę tak zainteresowała ta powiastka, że przytoczyła jej ogólny zarys: „Pewien ojciec ma chłopczyka, który nie ma matki. Ojciec bierze służącą Polkę, która go wychowuje, ale nie zna żydowskiego. Pewnego razu chłopczyk bawi się na ulicy i słyszy, że dzieci śpiewają żydowską piosenkę. On nie rozumie jej i płacze. Przychodzi do ojca i mówi «Wos hostu mir di ojgen farszmirt mit andere szprachen – dos kind wert zumiszt» [Dlaczego mydlisz mi oczy innymi językami – dziecko jest zupełnie zdezorientowane – tłum. B. Flajs]”¹³⁶. Ujęcie w sprawozdaniu tego fragmentu lekcji i jego wydźwięk wskazuje na to, jak dużą wagę przykładano do utrwalania żydowskiej tożsamości uczniów i nauki jidysz.

Uposażenia nauczycieli w szkołach żydowskich były wyższe niż w państwowym szkolnictwie powszechnym, co wiązało się z wykorzystaniem dofinansowania

¹³⁴ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, X 1947 r., s. 6; sygn. 303/IX/1098, Lista nauczycieli, 6 X 1949 r., s. 10; Sprawozdanie z wizytacji, 19–20 II 1948 r., s. 11.

¹³⁵ APWr., WKŻP, sygn. 415/6, Sprawozdanie Wydziału Szkolnego WKŻP z 26 VIII 1948 r., s. 35; sygn. 415/9, Sprawozdanie PKŻ w Dz-owie na styczeń 1948 r., s. 128; Posiedzenie Prezydium PKŻ w Dz-owie, 24–25 VIII 1948 r., s. 149; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Pismo do Wydziału Oświaty CKŻP, 24 I 1949 r., s. 28.

¹³⁶ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1094, Sprawozdanie z wizytacji, 19–20 II 1948 r., s. 10.

pochodzącego między innymi z instytucji zagranicznych¹³⁷. Na początku 1948 r. zostały one jednak zmniejszone o 15%, co miało doprowadzić do zrównania pensji nauczycielskich¹³⁸. Wiązało się to z zamiarem upaństwowienia szkół żydowskich, jak też problemami finansowymi komitetów żydowskich¹³⁹. Joint, który finansował działalność instytucji żydowskich, nalegał wówczas na racjonalizację wydatków i większy wkład własny społeczności żydowskiej. Rosła też presja władz komunistycznych, które postanowiły silniej włączyć szkolnictwo żydowskie w zachodzące przemiany. Presja polityczna komunistów i napięcia obecne w środowisku żydowskim musiały negatywnie wpływać na atmosferę panującą w dzierżoniowskiej placówce. Warto przywołać w tym miejscu fragment protokołu rady pedagogicznej żydowskiego Półinternatu Szkolnego im. J. Korczaka w Dzierżoniowie, która odbyła się w maju 1947 r.: „Wśród dzieci rozwinęło się politykierstwo i wychowawcy muszą uważać, by w sposób taktowny interweniować podczas starć u dzieci na tle politycznym. Przeprowadzić pogadanki, że w pierwszym rzędzie zadaniem uczniów jest wypełnić swoje obowiązki wobec szkoły i zakładu wychowawczego [...] Ustalamy zwołanie zebrania rodzicielskiego, przeprowadzenie pogadank o koleżeńskości, bo w związku z przynależnością partyjną wytworzyła się zawiść między dziećmi”¹⁴⁰. Dzieci te w większości były uczniami, podobne problemy musiały zatem występować w samej szkole.

Jedną z większych imprez zorganizowanych w szkole żydowskiej w Dzierżoniowie w omawianym okresie odbyła się 14 XII 1948 r. i miała jednoznacznie polityczny kontekst. Odnosiła się do rozpoczynającego się dzień później Kongresu Zjednoczeniowego Polskiej Partii Robotniczej (PPR) i Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), w którego wyniku powstała Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR). W uroczystościach wzięli udział uczniowie i nauczyciele, przedstawiciele komitetu rodzicielskiego, Komitetu Żydowskiego, Miejskiego Komitetu PPR, Komendy Hufca Związku Harcerstwa Polskiego (ZHP), Organizacji Rozwoju Twórczości Przemysłowej Rzemieślniczej i Rolniczej wśród Ludności Żydowskiej w Polsce (ORT) oraz reprezentacje innych miejscowych placówek oświatowych.

¹³⁷ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1727, Sprawozdanie powizytacyjne, 22 I 1947 r., s. 41.

¹³⁸ APWr., WKŻP, sygn. 415/3, Protokół Nr 7 z posiedzenia Prezydium WKŻ, 7 II 1949 r., s. 41.

¹³⁹ Techmańska, *Szkolnictwo*, s. 121.

¹⁴⁰ APWr., WKŻP, sygn. 415/145, Odpis protokołu posiedzenia Rady Pedagogicznej Półinternatu Szkolnego im. J. Korczaka w Dz-owie, 28 V 1947 r., s. 98; Protokół posiedzenia Rady Pedagogicznej Półinternatu Szkolnego im. J. Korczaka i Szkoły Żydowskiej w Dz-owie, 16 X 1947 r., s. 188.

We wszystkich klasach przeprowadzono wcześniej dwu-, trzygodzinne pogadanki poświęcone ruchowi robotniczemu w Polsce. Podczas mowy kończącej uroczystość kierowniczka szkoły podziękowała uczniom zaangażowanym w podjęte działania oraz tym, którzy „własnym wysiłkiem zabieliли widniejący na froncie budynku napis niemiecki”, co było przykładem aprobowanego przez władze przejawu zacierania śladów niemieckiej przeszłości Dolnego Śląska¹⁴¹.

We wrześniu 1948 r. rozesłano do szkół okólnik, który nakazywał włączenie się ich kadr w organizowanie harcerstwa. Kierowniczka placówki dzierzoniowskiej wydzieliła na ten cel świetlicę i powierzyła opiekę nad harcerzami L. Rajnsztejń-Zylbersztejń. Pierwsze spotkanie, na którym przybliżono uczniom cele i zadania harcerstwa, odbyło się 18 IX 1948 r. Ze zgłaszających się osób utworzono drużynę chłopców, dziewcząt oraz zuchów. Harcerstwo było w tym czasie silnie upolitycznione¹⁴², o czym świadczą tematy organizowanych pogadek: „XXX-lecie Komsomołu”, „Znaczenie Wielkiej Rewolucji Październikowej”, „Sytuacja we Francji (strajk górników)”, jak też przygotowane przez harcerzy przedstawienie *Młoda Gwardia* do szkolnej akademii z okazji Wielkiej Rewolucji Październikowej¹⁴³. Należy zauważyć, że działania te wzbudzały kontrowersje i napięcia. O wspomnianym przedstawieniu E. Słobodzka-Cymbalista pisała następująco: „część artystyczna była bardzo udana. Rażącem jednak zgrzytem było niedopatrzenie ze strony opiekuna harcerstwa, nauczycielki Zylbersztejń, że w scenie Fadiejewa *Młoda Gwardia* w rolach oficerów niemieckich wystąpili w mundurach i czapkach harcerskich... ze swastyką na rękawach”¹⁴⁴. Na terenie szkoły dochodziło również do groźniejszych incydentów. Dnia 21 IX 1948 r. odnotowano bójkę uczniów, której ofiarami, przynajmniej w oczach przedstawicieli organów nadzorczych, byli uczniowie należący do harcerstwa. Sprawa doszła do Wydziału Oświaty WKŻP i CKŻP, skąd padły poważne oskarżenia pod adresem szkoły, a w szczególności

¹⁴¹ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Sprawozdanie z obchodów uroczystości Kongresu Zjednoczeniowego, 20 XII 1948 r., s. 6.

¹⁴² Jesienią 1948 r. rozpoczęła się stopniowa likwidacja ZHP opartej na przedwojennych wzorcach. Z władz usuwano niechętnych zmianom instruktorów. Pod koniec 1948 r. narada nowych komendantów chorągwi zdecydowała o zerwaniu z tradycją skautową i odejściu od metody harcerskiej. Z organizacji zaczęto masowo usuwać dotychczasowych instruktorów, równocześnie nadawano stopień harcistrza działaczom komunistycznego Związku Młodzieży Polskiej (ZMP). Na początku 1950 r. władze ZMP podjęły uchwałę o przejęciu kierownictwa nad ZHP. ZHP zaprzestał działania 1 IV 1950 r., <https://zhp.pl/odkryj/historia/> (dostęp: 1 IX 2020).

¹⁴³ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1096, Pismo E. Cymbalisty do Wydziału Oświaty CKŻP, 22 X 1948 r., s. 6; sygn. 303/IX/1095, Sprawozdanie z pracy harcerskiej z 1948 r., s. 7.

¹⁴⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie, 9 XII 1948 r., s. 9.

kierowniczką. W oficjalnych dokumentach stwierdzano: „Zajścia te były możliwe tylko w związku z niezdrową atmosferą, która od dłuższego czasu panuje w tej szkole. Uczniowie są rozpolitykowani i inspirowani bardzo często przez nieodpowiednie czynniki od zewnątrz, spowodowali zajścia, bijąc dzieci z harcerstwa tylko i wyłącznie z tego powodu, że są oni członkami tej organizacji. Za zajścia te jest odpowiedzialna w pierwszym rzędzie kierowniczka szkoły ob. Cymbalinstowa, która nie zastosowała się ściśle do okólnika Ministerstwa Oświaty przysłanego jej przez Wojewódzki Wydział Oświaty i nie przeprowadziła wśród dzieci odpowiedniej kampanii wyjaśniającej zadań i celów organizacji harcerskiej do czego była zobowiązana [...] W związku z powyższym Wydział Oświaty czyniąc poważny zarzut ob. Cymbalinstowej i zastrzegając sobie wyciągnięcie najdalej idących konsekwencji w razie powtórzenia się incydentu na tym tle”¹⁴⁵.

Eugenia Słobodzka-Cymbalista nie zgadzała się ze stawianymi jej zarzutami¹⁴⁶, niemniej przywołane wydarzenia prawdopodobnie zmusiły ją do pójścia na urlop (pod koniec 1948 r.) i doprowadziły do usunięcia jej ze stanowiska kierownika szkoły¹⁴⁷. Można przypuszczać, że incydent ten stał się pretekstem do zmiany dotychczasowego kierownictwa i zwiększenia wpływów komunistów na edukację. Do końca roku szkolnego 1948/1949 funkcję dyrektora powierzono Rywce Rojter¹⁴⁸. W sierpniu 1949 r. w dzierzoniowskiej szkole pojawił się wakat na tym stanowisku, na które Wydział Szkolny PKŻ zaproponował p. Wierną, pracującą dotychczas w Domu Dziecka im. J. Korczaka w Pieszycach¹⁴⁹. Nie udało się ustalić, dlaczego jej kandydatura nie przeszła. Zwlekano z podpisaniem umowy, wystąpiły również trudności z zapewnieniem jej mieszkania służbowego¹⁵⁰. Ostatecznie, we wrześniu 1949 r., powołano na stanowisko kierownika szkoły żydowskiej w Dzierżoniowie Manię Sztrowajs ze Świdnicy, która wprowadziła nowe porządki i przyczyniła się do wzrostu napięć wewnątrz grona

¹⁴⁵ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1096, Pismo Wydział Oświaty WKŻP, 15 X 1948 r., s. 5.

¹⁴⁶ *Ibidem*, Pismo E. Cymbalinsty do Wydziału Oświaty CKŻP, 22 X 1948 r., s. 6.

¹⁴⁷ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Pismo do WO CKŻP, 25 I 1949 r., s. 20; sygn. 303/IX/1098, Lista nauczycieli, 28 I 1949 r., s. 9.

¹⁴⁸ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Pismo do Wydziału Oświaty CKŻP, 25 I 1949 r., s. 20; sygn. 303/IX/1098, Lista nauczycieli, 28 I 1949 r., s. 9, 11; Wykaz statyczny, 6 X 1949 r., s. 10.

¹⁴⁹ APWR., WKŻP, sygn. 415/3, Protokół Nr 8 z posiedzenia sekretariatu WKŻP, 4 VIII 1949 r., s. 89.

¹⁵⁰ *Ibidem*, Protokół Nr 25 z posiedzenia Prezydium WKŻP z dnia 4 IX 1949 r., s. 108.

pedagogicznego¹⁵¹. Zdaje się, nie znalazła wspólnego języka z nauczycielami pracującymi w dzierzoniowskiej placówce. Świadczy o tym jej list noszący cechy donosu, pełen uszczypliwości pod adresem wieloletnich pracowników. Pisała w nim: „Od stycznia do dnia dzisiejszego nie było ani jednego dnia, żeby wszyscy nauczyciele byli na miejscu. Chorują albo nauczyciele, albo ich dzieci. Rekord w tym wypadku bije ob. Cymbalistowa. Zwracam uwagę na rzecz dla mnie niezrozumiałą. Przy ustawieniu arkusza zwróciłam uwagę na to, że najlepsi nasi nauczyciele, jak ob. Federbusz z 41-letnim stażem, pedagog z bożej łaski, ma stawkę 670 zł, ob. Rojter z wyższym wykształceniem 640 zł, a ob. Zylbersztejn, która ma ukończone seminarium, podaje jako staż pracy swoje lekcje prywatne, dostaje 700 zł. Jest to nauczyciel o zdolnościach pedagogicznych mniejszych niż przeciętny nauczyciel. Byłam u niej na lekcjach, które oceniałam poniżej poziomu”¹⁵². Nowa kierowniczka nie czuła się chyba dobrze na tym stanowisku, ponieważ w piśmie z marca 1950 r. dopytywała się o wyznaczenie wspomnianej Lei Rajnsztejn-Zylbersztejn na nowego kierownika, dzięki czemu sama mogłaby wrócić do macierzystej placówki. Sprawa była dla niej tym pilniejsza, że chciano ją pozbawić służbowego mieszkania w Świdnicy¹⁵³. Jeszcze w tym samym roku zastąpił ją Jakub Goldfinger, który został zatrudniony z inicjatywy Wydziału Oświaty Rady Narodowej¹⁵⁴.

Rok 1949, w którym doszło do opanowania komitetów żydowskich przez komunistów, okazał się podwójnie trudny dla dzierzoniowskiej szkoły żydowskiej¹⁵⁵. Prócz zmian na stanowisku kierowniczym, dotknęły ją zmiany natury zasadniczej. Komitety żydowskie zostały zmuszone do przekazania placówek oświatowych władzom polskim. Wstrzymane zostały wszelkie remonty, a wyposażenie placówki udało się wzbogacić tylko dzięki przejęciu sprzętów po likwidowanej szkole w Ząbkowicach Śląskich¹⁵⁶. W tym czasie nastąpiły też znaczne zmiany kadrowe. Pojawili się nowi pracownicy. Na zastępstwo za E. Cymbalistę przyszła Janina

¹⁵¹ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Pismo do WO CKŻP, 25 I 1949 r., s. 20; sygn. 303/IX/1096, Pismo Mani Sztrowajs, 18 III 1950 r., s. 7–8; sygn. 303/IX/1098, Lista nauczycieli, 28 I 1949 r., s. 9, 11; Wykaz statyczny, 6 X 1949 r., s. 10.

¹⁵² AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1096, Pismo Mani Sztrowajs, 18 III 1950 r., s. 7–8.

¹⁵³ *Ibidem*.

¹⁵⁴ Centralna Biblioteka Judaistyczna, TSKŻ, sygn. 325/128, Dokumentacja Szkoły Podstawowej w Dzierżoniowie, s. 12; sygn. 325/119, Nauczyciele szkół z żydowskim j. nauczania, s. 76.

¹⁵⁵ Szaynok, *Ludność*, s. 172.

¹⁵⁶ APWr., WKŻP, sygn. 415/3, Protokół Nr 22 z konferencji wojewódzkiego aktywu KŻ, 18 VII 1949 r., s. 85; Protokół Nr 25 z posiedzenia Prezydium WKŻP, 4 IX 1949 r., s. 108.

Dachtera. W wykazie nauczycieli przesłanym w styczniu 1949 r. do Wydziału Oświaty przy CKŻP w Warszawie wymieniono dalsze trzy nowe osoby: Gutę Alpern, Lidię Ajdenbaum oraz Edwarda Kurtycza. Dwa ostatnie nazwiska nie pojawiły się w kolejnych zestawieniach, stąd można uznać, że chodziło o osoby zatrudnione czasowo¹⁵⁷. W kolejnych miesiącach zaczęli pracować: Chana Hendel¹⁵⁸, Luba Kleniec i pierwszy polski nauczyciel Kazimierz Derlaga, który związał się ze szkołą na dłużej¹⁵⁹. Od września 1949 r. zatrudniano w placówce 12 nauczycieli. W tym czasie ze szkołą pożegnali się: L. Szwarcowska-Strykowska, I. Kominowski, przechodzący do Szkoły Ogólnokształcącej stopnia Licealnego w Dzierżoniowie, S. Strykowski, który podjął prace poza szkolnictwem, nadto F. Boksztajn, C. Kon i H. Rojter, którzy prawdopodobnie wyemigrowali¹⁶⁰. Odchodzenie nauczycieli ze szkół było dużym problemem dla komitetów żydowskich w całym kraju. W sierpniu 1949 r. rozpatrywano sprawę braków kadrowych i konieczności otoczenia opieką tych, którzy pozostali, oraz wnioskowano o kształcenie przyszłych nauczycieli¹⁶¹. Możliwości działania były jednak ograniczone ze względu na reorganizację szkolnictwa żydowskiego. W protokole ze spotkania stwierdzano: „Jest to skutkiem stanu, jaki dotychczas w naszym szkolnictwie istnieje. Komitety właściwie już nie są gospodarzem szkół, a Państwo dotychczas faktycznie szkół nie przejęło. Nie są ustalone dotychczas etaty, nie jest wyjaśniona sprawa personelu technicznego”¹⁶². Ubywało nie tylko nauczycieli, ale także i uczniów, którzy emigrowali wraz z rodzicami na zachód i do nowo powstałego Izraela¹⁶³. We wrześniu 1949 r. w związku z reorganizacją i upaństwowieniem szkoła zmieniła

¹⁵⁷ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1095, Pismo do WO CKŻP, 25 I 1949 r., s. 20; sygn. 303/IX/1098, Lista nauczycieli, 28 I 1949 r., s. 9.

¹⁵⁸ Chana Hendel – miała wykształcenie średnie. Jeszcze przed wojną należała wraz z mężem do partii Poalej Syjon Lewicy. Jej poglądy syjonistyczne były aktualne także po wojnie. Po przyjeździe z Ukrainy do Dzierżoniowa w 1946 r. pracowała początkowo w Półinternacie Szkolnym im. I. L. Pereca dla żydowskich dzieci przy ul. Kościuszki 5 (1946–1947), potem w szkole żydowskiej. We wspomnieniach syna utrwaliło się, że uczyła j. żydowskiego i biologii. AŻIH, CKŻP, WOiK, sygn. 303/II/135, Instytucje zamknięte PKŻ w Dzierżoniowie, 1946 r., s. 73; WO, sygn. 303/IX/881, Listy pracowników placówek oświatowych, s. 5–6; sygn. 303/IX/1098, Lista nauczycieli, 6 X 1949 r., s. 10; Wywiad z Josim i Belą Hendel.

¹⁵⁹ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1096, Pismo Mani Sztrowajs, 18 III 1950 r., s. 7–8; sygn. 303/IX/1098, Lista nauczycieli, 6 X 1949 r., s. 10; sygn. 303/IX/1727, Sprawozdanie z wizytacji szkoły w Dz-owie, 19 III 1949 r., s. 39.

¹⁶⁰ ALO, Teczka personalna: Lija Szwarcowska; Wywiad z Josim i Belą Hendel.

¹⁶¹ APWr., WKŻP, sygn. 415/3, Protokół Nr 22 z konferencji wojewódzkiego aktywu KŻ, 18 VII 1949 r., s. 86.

¹⁶² *Ibidem*, Protokół z posiedzenia Prezydium WKŻP, 20 VIII 1949 r., s. 103.

¹⁶³ Techmańska, *Szkolnictwo*, s. 129.

nazwę i funkcjonowała odtąd jako Publiczna Szkoła Powszechna z językiem wykładowym żydowskim Nr 5¹⁶⁴.

Od 1950 r. patronat nad wszystkimi szkołami żydowskimi w kraju, w tym dzierzoniowską, objęło Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce, które pozostało jedyną legalnie działającą świecką organizacją żydowską. Miejscowa placówka była jedną z kilkunastu zachowanych w całej Polsce, w tym ośmiu na Dolnym Śląsku¹⁶⁵. Znalazła się ona pod pełną kontrolą państwa, bezpośredni nadzór przekazano Wydziałowi Oświaty Prezydium Powiatowej Rady Narodowej (PPRN). W dzierzoniowskiej Powszechnej Szkole Żydowskiej Nr 5 utrzymano naukę jidysz i historii Żydów¹⁶⁶, zatem w określonym zakresie nadal służyła ona miejscowej społeczności żydowskiej¹⁶⁷. Edukacja i wychowanie przepojone były jednak treściami ideologicznymi¹⁶⁸. Skomplikowana sytuacja wewnętrzna i międzynarodowa Polski wzmacniały emigracyjne dążenia polskich Żydów, dlatego w dzierzoniowskiej szkole stale ubywało uczniów, brakowało również nauczycieli. Pod koniec lat 50. władze zdecydowały zatem o jej przeniesieniu do mniejszego budynku przy ul. Piastowskiej 7¹⁶⁹. Na początku lat. 60. XX w. na Dolnym Śląsku działały już tylko cztery placówki żydowskie¹⁷⁰. Liczba uczniów szkoły żydowskiej w Dzierżoniowie spadła w 1964 r. do poziomu 38 dzieci, co przesądziło o jej losie¹⁷¹. Mimo wysiłków zarządu TSKŻ, Wydział Oświaty PPRN zdecydował o likwidacji placówki¹⁷². Dzieci zostały przeniesione do nowo wybudowanego budynku przy ulicy Wrocławskiej 51, gdzie mieściła się zwykła Szkoła Podstawowa nr 4¹⁷³.

¹⁶⁴ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 303/IX/1098, Lista nauczycieli, 6 X 1949 r., s. 10.

¹⁶⁵ Techmańska, *Szkolnictwo*, s. 128.

¹⁶⁶ Mizgalski, *60-lecie TSKŻ*, s. 21.

¹⁶⁷ Wywiad z Leną Rajman; Wywiad z Josim i Belą Hendel; Wywiad z E. Sz., Dzierżoniów 17 VII 2015 r.; Wywiad z S. Grzędą, Jaźwiny 30 VI 2016 r.; Wywiad z K. Wuczyńską, Sieniawka 30 IX 2015 r.; Wywiad z J. Szejnblitem, Hajfa wrzesień/październik 2015 r.; Wywiad z M. Tajtelbaumem (zapisy audio w zbiorach Autorki).

¹⁶⁸ Szydżisz, *Spoleczność*, s. 169.

¹⁶⁹ Więcej o funkcjonowaniu dzierzoniowskiej szkoły żydowskiej przy ul. Piastowskiej w: Anna Gruźlewska, *Ostatnie lata szkoły żydowskiej w Dzierżoniowie we wspomnieniach uczniów i nauczycieli (1960–1964)*, „Rocznik Dzierżoniowski”, 26 (2016), s. 34–39.

¹⁷⁰ Techmańska, *Szkolnictwo*, s. 135.

¹⁷¹ APKZ, PPRN, sygn. 70, Stowarzyszenia, Sprawozdanie z działalności TSKŻ za 1964 r., s. 208–209.

¹⁷² *Ibidem*.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 209; Anna Gruźlewska, *O losach szkoły żydowsko-greckiej w Dzierżoniowie. Rozmowa z Barbarą Zarówną*, „Słowo Żydowskie”, 2015, 3 (517), s. 30–33.

Dzierżoniów wyrósł krótko po II wojnie światowej na jeden z większych i prężniejszych ośrodków żydowskiego życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego w kraju i regionie, czego potwierdzeniem jest wczesne uruchomienie powszechnej szkoły żydowskiej i jej późniejszy rozwój. Już kilka miesięcy po zakończeniu działań zbrojnych przystąpiono w mieście do tworzenia żydowskiej placówki oświatowej, zapewne pierwszej na Dolnym Śląsku. Działania te wpisywały się w szerszy kontekst żydowskiego osadnictwa na tym terenie i procesu osvajania tzw. Ziem Odzyskanych. Dzierżoniowska szkoła żydowska funkcjonowała zasadniczo na gruncie lokalnym, nie wyróżniała się na tle powojennego szkolnictwa żydowskiego w Polsce, niemniej – dzięki dobrze zachowanej dokumentacji źródłowej – w miarę dokładnie można prześledzić zachodzące w niej przemiany. Nakreślony w niniejszym opracowaniu obraz generalnie nie odbiega od wcześniejszych ustaleń dotyczących tworzenia oświaty żydowskiej na polskim Dolnym Śląsku, stanowi za to ich szczegółowe rozwinięcie.

Cenne okazało się spojrzenie na biogramy i charakterystyki nauczycieli, których przedwojenne i wojenne doświadczenia (pedagogiczne) wpływały na pracę z uczniami. Część kadry nauczycielskiej związała się w okresie międzywojennym ze szkołami „CISZO” i dzięki temu mogła krzewić ideę świeckich szkół żydowskich, która po wojnie przyświecała organizacji oświaty żydowskiej. Za nie mniej istotną można uznać praktykę pedagogiczną w szkołach radzieckich, które naznaczone były komunistycznym piętnem. W działalności placówki dzierżoniowskiej ścierały się zapewne różne światopoglądy, należy przy tym wyróżnić oddziaływanie syjonistów i komunistów. Ci ostatni zwiększali stopniowo kontrolę nad dzierżoniowską szkołą, co szło w parze z przejmowaniem przez nich pełnej władzy w kraju. O sporach politycznych prowadzonych w murach placówki wiemy niewiele, ale niewątpliwie miały one miejsce, a uzewnętrzniły się chociażby podczas nakazanego odgórnie wprowadzenia zideologizowanego harcerstwa.

Podczas badań udało się pozyskać bogaty – skromnie tylko wykorzystany – materiał wspomnieniowy, w którym byli uczniowie dzierżoniowskiej szkoły żydowskiej wystawili swoim nauczycielom piękne świadectwo ich pracy. Wywiady zbierane wiele lat po opisywanych zdarzeniach są niewątpliwie wygładzone i nie pokazują pełnego obrazu codziennych bolączek i wyzwania „pionierskich” lat. W pamięci świadków zachował się obraz postrzegany z perspektywy dziecka chronionego przez rodziców czy opiekunów. Utrwalone spostrzeżenia, w tym m.in.

o deficycie przyborów i materiałów szkolnych, olbrzymiej przewadze dzieci przybyłych ze Wschodu i problemach z nauką jidysz, języka hebrajskiego i polskiego, znajdują jednak potwierdzenie w zachowanych sprawozdaniach szkolnych.

W opracowaniu brakuje polskich ocen funkcjonowania szkoły, oficjalne wypowiedzi wizytatorów trudno przecież uznać za wyraz stosunku polskiej ludności do tej placówki. Jednostkowe wypowiedzi o charakterze antysemickim można zresztą zestawić z niezwykle pozytywnymi ocenami inspektorów. Na tym tle nie można wykluczyć pewnych kontrowersji, ale też wypada założyć, że do poważniejszych incydentów związanych ze szkołą nie dochodziło. Równie mało wiemy o ewentualnych napięciach wewnątrz społeczności żydowskiej związanych z powstaniem odrębnej szkoły hebrajskiej, czy też z działalnością licznych stronnictw żydowskich. Niezależnie od oficjalnej i zakulisowej walki o „rząd dusz” młodego pokolenia, która rozgrywała się na wszystkich szczeblach władzy, szkoła w Dzierżoniowie odegrała niemałą rolę w budowaniu żydowskiej tożsamości.

SUMMARY

The article presents the history of Jewish school established in Dzierżoniów after World War II as a consequence of the Jewish population's mass influx into Lower Silesia. Several stages of the development of this institution were described: from its initial foundation, inclusion into the Central Committee of Polish Jews (with their curriculum based on the prewar model of secular Jewish school framed by CISZO "Centrale Jidisz Szul-Organizacje", meaning "Central Yiddish School Organization") to the nationalization of the school. The author captures the tensions accompanying the postwar education of Jewish children along with everyday struggles, including deficiency of space and teaching aids. Particular emphasis was put on the rising influence of the communist authorities, who were exerting a growing pressure not only on the Jewish circles but also on the whole educational system in Poland. In the case of this particular school, children who came from Soviet Union made up the majority of students. Most of them spoke neither Yiddish, Hebrew nor Polish. Large amount of teachers also survived the war in the Soviet Union, which did not dishearten them from committing themselves to Zionist-oriented activities. Political issues could not be avoided at the Jewish school in Dzierżoniów, but it remained primarily an educational institution until the end of its days.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Wojewódzki Komitet Żydów w Polsce, sygn. 415/3; 415/5; 415/6; 415/9; 415/23; 415/41; 415/132; 415/135; 415/139; 415/140; 415/141; 415/144; 415/145; 415/158.
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Kamieńcu Ząbkowickim
Prezydium Powiatowej Rady Narodowej Dzierżoniów, sygn. 70,
Starostwo Powiatowe w Dzierżoniowie, sygn. 159.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Centralny Komitet Żydów w Polsce
Wydział Organizacji i Kontroli, sygn. 303/II/135,
Wydział Ewidencji i Statystyki, sygn. 303/V/400,
Wydział Finansowy, sygn. 303/VII/223,
Wydział Oświaty, sygn. 303/IX/811; 303/IX/881; 303/IX/1092; 303/IX/1093; 303/IX/1094; 303/IX/1095; 303/IX/1096; 303/IX/1097; 303/IX/1098; 303/IX/1099; 303/IX/1725; 303/IX/1727,
Wydział Młodzieżowy, sygn. 303/XI/108,
Wydział Produktywizacji, sygn. 303/XII/168; 303/XII/170; 303/XII/172.
- Archiwum I Liceum Ogólnokształcącego w Dzierżoniowie, Teczki osobowe: Lija Szwarowska, Izaak Kominkowski.
- Archiwum prywatne Anny Gruźlewskiej: Wywiad z Belą Flajs, Dzierżoniów 21 IX 2019 r.; Wywiad z Herszem Kichelem, Dzierżoniów–Izrael październik 2015/marzec 2016 r.; Wywiad z Josim i Belą Hendel Dzierżoniów–Izrael 21 IX 2019 r.; Wywiad z M. Tajtelbaumem, Dzierżoniów 7 IX 2016 r.; Wywiad z Leną Rajman, Kopenhaga lipiec/sierpień 2015 r.; Wywiad z E. Sz., Dzierżoniów 17 VII 2015 r.; Wywiad z S. Grzędą, Jażwina 30 VI 2016 r.; Wywiad z K. Wuczyńską, Sieniawka 30 IX 2015 r.; Wywiad z J. Szejnblitem, Hajfa wrzesień/październik 2015 r.
- Centralna Biblioteka Judaistyczna, TSKŻ, sygn. 325/128, 325/119.
- Canin Mordechaj, *Przez ruiny i zgłiszczą. Podróż po stu zgłodzonych gminach żydowskich w Polsce*, Warszawa 2018.
- Datner Helena, *Po Zagładzie. Społeczna historia żydowskich domów dziecka, szkół, kół studentów w dokumentach Centralnego Komitetu Żydów w Polsce*, Warszawa 2016.
- Datner Helena, *Szkoły Centralnego Komitetu Żydów w Polsce w latach 1944–1949*, „Biuletyn ŻIH”, 1994, 1–3 (169–171), s. 103–119.
- Einhorn Ignacy, *Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej w Polsce w latach 1921–1950*, Toruń 2008.
- Gruźlewska Anna, *Ogólnożydowski Związek Robotniczy „Bund” na terenie powiatu dzierżoniowskiego*, „Bibliotheca Bielaviana” 2015, s. 37–52.
- Gruźlewska Anna, *O losach szkoły żydowsko-greckiej w Dzierżoniowie. Rozmowa z Barbarą Zarówną*, „Słowo Żydowskie” 2015, 3 (517), s. 30–33.
- Gruźlewska Anna, *Ostatnie lata szkoły żydowskiej w Dzierżoniowie we wspomnieniach uczniów i nauczycieli (1960–1964)*, „Rocznik Dzierżoniowski”, 26 (2016), s. 34–39.
- Gruźlewska Anna, *Polska Jerozolima. Fenomen osiedla żydowskiego w powiecie dzierżoniowskim 1945–1950*, Dzierżoniów 2019.

- Gruźlewska Anna, *Wydział Młodzieżowy Powiatowego Komitetu Żydowskiego w Dzierżonowie 1946–1950*, „Bibliotheca Bielaviana” 2017, s. 13–35.
- Gruźlewska Anna, *Zjednoczenie Syjonistów Demokratów „Ichud” w powiecie dzierżonowskim w latach 1945–1950*, „Bibliotheca Bielaviana” 2016, s. 37–51.
- Kahl Edyta, *Związek Nauczycielstwa Polskiego w procesie przygotowania nauczycieli do zadań wychowawczych w Polsce po II wojnie światowej*, „Wychowanie w Rodzinie”, 10 (2014), 2, s. 37–54.
- Krzyżanowski Łukasz, *Dom, którego nie było. Powroty ocalałych do powojennego miasta*, Wołowiec 2016.
- Leszczyńska Cecylia, *Historia Polski w liczbach*, t. 5: *Polska 1918–2018*, Warszawa 2018.
- Mizgalski Jerzy, *60-lecie TSKŻ*, Warszawa 2010.
- Pogorzała Ewa, *Szkolnictwo hebrajskie w Polsce w latach 1946–1949*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 49 (2006), 3–4, s. 137–156.
- Szaynok Bożena, *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*, Wrocław 2000 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2257, Historia 146).
- Szczepański Andrzej, *Oświata żydowska w powojennej Legnicy (1845–1968)*, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bhw/article/view/17549/17277>.
- Szydysz Marcin, *Spoleczność żydowska na Dolnym Śląsku w świetle działalności Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce w latach 1950–1989*, Wrocław–Warszawa 2019.
- Techmańska Barbara, *Szkolnictwo mniejszości narodowych na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989*, Łomianki 2019.
- Wieczorek Paweł, *Żydzi w Wałbrzychu i powiecie wałbrzyskim 1945–1968*, Wrocław–Warszawa 2017.
- Zaremba Marcin, *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947*, Kraków 2012.

O AUTORCE

dr Anna Gruźlewska – specjalizuje się w przedwojennych i powojennych dziejach Żydów zamieszkujących południowo-zachodnie ziemie współczesnej Polski. Autorka dwóch monografii: *Żydzi z prowincji. Świdnicki i wałbrzyski okręg synagogalny 1812–1945* (2016) i *Annaberg: Obóz pracy na Górze Świętej Anny* (2017). Współpracuje z Ośrodkiem Badań nad Totalitaryzmami im. Witolda Pileckiego w ramach projektu „Żydzi na terenie Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945”. Adres mailowy: anagruzelewska@gmail.com